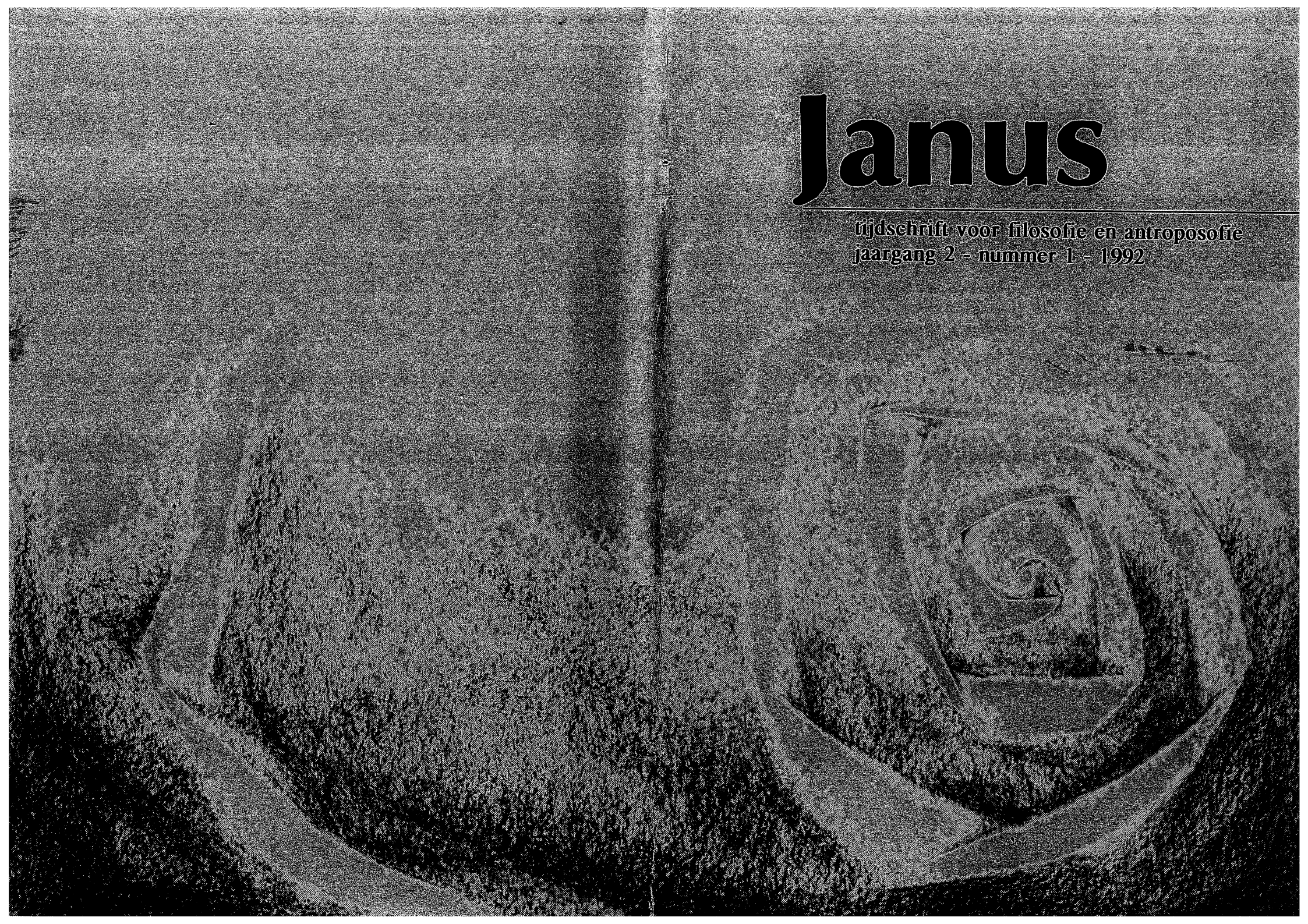
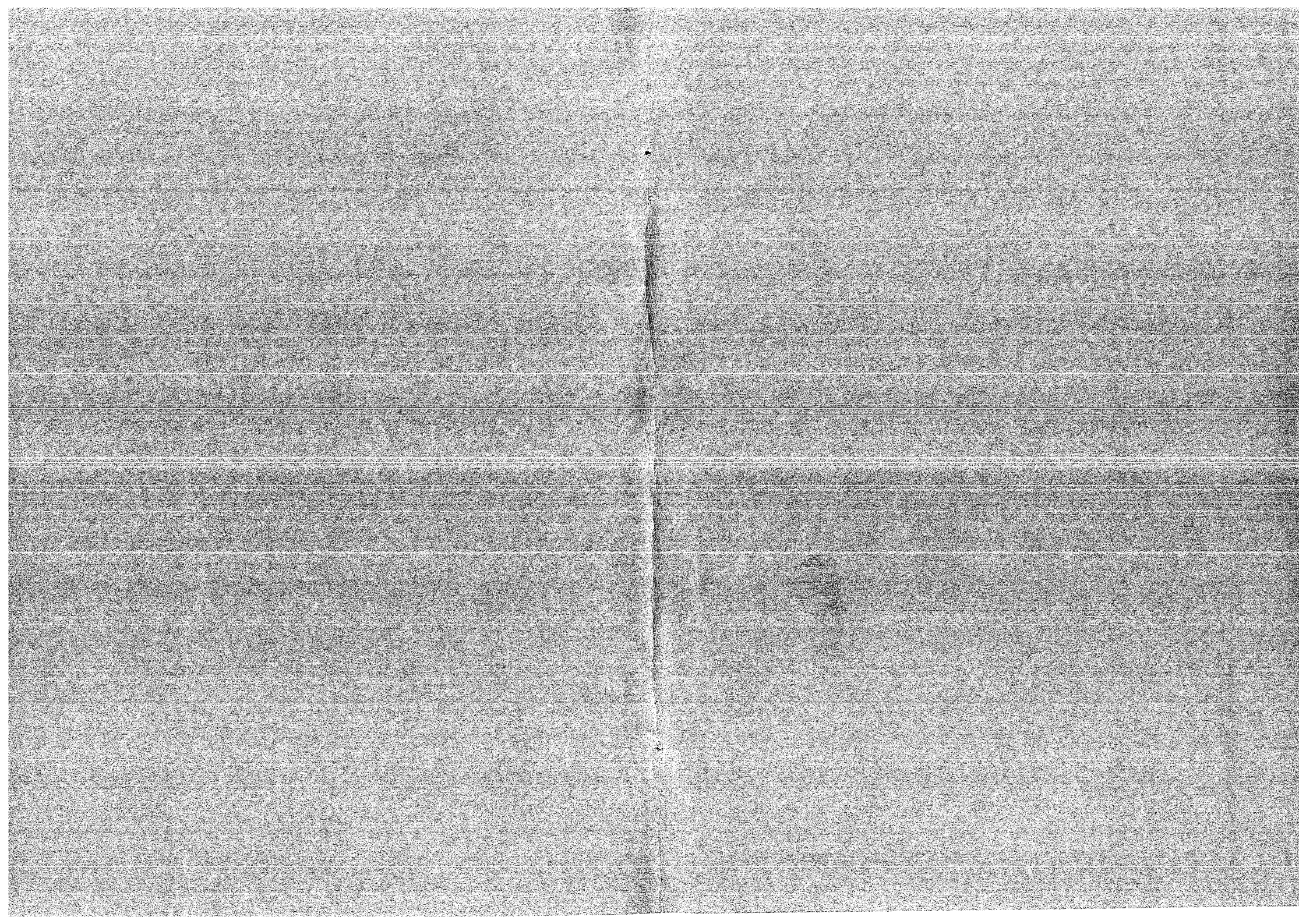

Janus

tijdschrift voor filosofie en antroposofie
jaargang 2 - nummer 1 - 1992

COLOFON

JANUS

Tijdschrift voor filosofie en anthroposofie
2e jaargang, Nr. 1
Verschijnt 2x per jaar

REDACTIE

Pim Blomaard
Laurens Matthijsen
Jelle van der Schuit

REDACTIEADRES

J. van der Schuit
Takwier 9
2318 AB Leiden
071 - 21 16 32

ABONNEMENTEN

een abonnement loopt per kalenderjaar en is
te verkrijgen door overmaking van f 10,--
op gironummer 41 109 39,
ten name van J. van der Schuit, Leiden
onder vermelding van JANUS 1992

LOSSE NUMMERS

de prijs van een nummer van JANUS in de losse
verkoop bedraagt f 6,--

VORMGEVING

de omslag van JANUS is ontworpen door
Anita Lennaerts

INHOUD

JANUS, 2e Jaargang, Nummer 1

Ten geleide door de <i>redactie</i>	3
Van filosofie naar kennis van de geest door <i>Erich von Houwald</i>	4
De zeven wereldbeschouwingsstemmingen door <i>Rudolf Steiner</i>	17
De zeven wereldbeschouwingsstemmingen: een nabeschouwing door <i>Jelle van der Schuit</i>	26
Oskar Borgman Hansen over vrijheid, vrede en politiek een verslag van <i>Pim Blomaard</i>	41
Georg Kühlewind over de aandacht een verslag van <i>Pim Blomaard</i>	47
Colofon	52

De bovenstaande inhoud is in verschillende boeken door Georg Kühlewind uitvoerig en samenhangend beschreven. Waarnemingsoefeningen behandelt hij in zijn boek *Die Belehrung der Sinne. Wege zur fühlenden Wahrnehmung*, Stuttgart 1990. Op de relatie van taal en denken is hij onlangs in een omvattend werk ingegaan dat op het gebied van de taalwetenschap misschien het predikaat 'standaardwerk' zou mogen verdienen: *Der sprechende Mensch. Ein Menschenbild aufgrund des Sprachphänomens*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1991. Hij legt in dit werk een fundament voor de taalwetenschap op grond van zijn kennistheretische bewustzijnsanalyse en neemt de uitspraken van verschillende linguïsten - waaronder Chomsky - op een vruchtbare wijze daarin mee.

TEN GELEIDE

In 1893 verscheen *Die Philosophie der Freiheit* van de toen 32-jarige Rudolf Steiner. Het doet een machtig appel aan het geestelijk wezen van de mens. Het actieve denken wordt daarin naar voren gebracht als het vermogen waardoor de mens zich kan ontwikkelen tot een zelfstandig en vrij wezen. Op grond hiervan kan hij zijn handelen doordringen met morele motieven. Dit werk kan worden beschouwd als een filosofisch fundament voor de geesteswetenschap. De in Nederland weinig bekende auteur *Erich von Houwald* - hij schreef o.a. inleidingen bij de Mysteriespelen van Steiner - gaat in de eerste bijdrage van dit nummer nader in op de grondleggende betekenis van de "Filosofie van de vrijheid", op basis van uitspraken daarover van Steiner zelf. Het stuk is een vertaling van een eerder in het Duits verschenen boekje.

De in het vorige nummer gestarte reeks artikelen over de twaalf wereldbeschouwingen krijgt in dit nummer een vervolg in de behandeling van de zogenaamde *wereldbeschouwingsstemmingen* en hun samenhang met de *zeven planeten*. Het gedeelte hierover uit de voordracht van Steiner met de titel *Der menschliche und der kosmische Gedanke* (GA 151) wordt vertaald weergegeven. Daarop volgt een aanvullende beschouwing van Jelle van der Schuit waarbij o.a. wordt uitgewerkt hoe deze stemmingen in verband te brengen zijn met typische gesteldheden van het menselijk zieleleven. Daarbij is onder meer gebruik gemaakt van een aantal andere voordrachten van Steiner m.b.t. de planeten en hun werking op het menselijk zieleleven.

We besluiten deze JANUS met een tweetal verslagen van de hand van Pim Blomaard van bijeenkomsten die hebben plaatsgevonden met resp. *Oskar Borgman Hansen* en *Georg Kühlewind*.

de redactie

Pim Blomaard
Laurens Matthijsen
Jelle van der Schuit

VAN FILOSOFIE NAAR KENNIS VAN DE GEEST
een attendering op Rudolf Steiners *Filosofie van de vrijheid*
door Erich von Houwald¹

Toen aan het eind van het jaar 1893 Rudolf Steiner zijn zojuist verschenen filosofische hoofdwerk *Filosofie van de vrijheid* aan Eduard von Hartmann opstuurde, botsten twee werelden op elkaar. Met het diepe pessimisme waarvan de filosoof van het onbewuste was doordrongen, wees de barometer van die tijd op storm. In de gedachtengangen van Steiner zaten kiemen die hoop op een nieuw en lichter tijdperk konden wekken. Maar kiemen zijn nu eenmaal minder opvallend dan bloesems, die aan het verbloeien zijn; en zo ontging de tijdgenoten wat zich daar aankondigde. Op karakteristieke wijze spiegelt het einde van de 19e eeuw zich in de werken van deze twee filosofen.

Toch had de bijna twintig jaar oudere Eduard von Hartmann de dertigjarige Rudolf Steiner reeds in 1891 door de opmerking aangemoedigd, dat hij hem ervoor in de wieg gelegd vond om een nieuwe vorm van het filosofisch realisme in het leven te roepen door een synthese van nominalisme en realisme. En Steiner zelf stond het overwinnen van het nominalisme van de natuurwetenschap voor ogen. Hij wist dat hij daarmee bij zijn tijdgenoten geen begrip zou vinden; zijn filosofische ideeën kondigden een komend tijdperk aan. Hij voelde zich een "vooruitstrevend" filosoof en juist in die zin in oppositie met E. v. Hartmann.

Niet dat de jonge Steiner van plan was zonder traditie een eigen filosofische richting te vestigen. Hij wilde zeer bewust van het Duitse Idealisme uitgaan en vanuit deze vruchtbare bodem een vrijheidsfilosofie ontwikkelen. Maar men kon niet bij Fichte en Hegel blijven staan, wanneer men zich een vertegenwoordiger voelde van een beginnend nieuw tijdperk. Rudolf Steiner bespeurde in zijn eigen innerlijk de grote omvorming, die zich tijdens het keerpunt naar de 20ste eeuw in de bewustzijnslagen van de moderne mensenzielen wilde voltrekken. Hij beleefde het als een omvattend wereldproces, dat door het menselijk innerlijk heen vloeyde en daarbinnen moest worden opgevangen. "En slechts wanneer dit grote kosmische wereldproces ... in het innerlijk van de

die gaat komen en vanuit dit betekenis-geheel kies je ook je woorden. Daarom ook kan bijvoorbeeld een dichter zeggen nadat hij een gedicht heeft voltooid: en toch is het mij niet gelukt uit te drukken wat ik wilde zeggen. - Wanneer het iemand gelukt is de aandachtskracht in grotere continuïteit te kunnen brengen, dan kan hij gaan mediteren. Meditatie beschouwt Kühlewind in eerste instantie als de concentratie op de betekenis van een meditatie-zin, bijvoorbeeld: 'In het begin was het Woord'. Tijdens de meditatie tracht je je boven het niveau van de woorden te verheffen naar het woordenloze bewustzijnsniveau. Dat is een gebied waar geen enkele volkstaal heerst, dat is in zekere zin een 'niemandslaan' waar bijvoorbeeld ook iedereen even moet toeven tijdens het proces van vertalen. Als mij een gedachte 'opgaat' dan kun ik mij afvragen: in welke taal bereikt mij die gedachte? En het antwoord is: aanvankelijk in geen enkele. Het mediteren is het verwijlen in de betekenis van de gedachte voordat deze in woorden wordt gekleed.

Waarover mediteer je? Je kunt mediteren over de klanken van woorden uit een onbekende taal. Maar dan breng je je begripdenk in een soort slaaptoestand. Zen-meesters kunnen door hun meditatie tot steeds intensievere licht-ervaringen komen, maar daarmee komen ze niet tot diepere inzichten. Wil je op zo'n wijze mediteren dat je het streven naar inzicht vasthoudt, dan moet je bij het mediteren je denken altijd aan het werk zetten: "das Denken soll nie arbeitslos werden" zoals Kühlewind het zei. Het concentreren in het denken en waarnemen vormt het uitgangspunt; dan kun je de draad van het kennen vasthouden en de continuïteit bewaren bij de overgang van het bewuste naar het bovenbewuste.

Daarop volgde een waarnemingsoefening: neem iets met een globale blik zo als geheel in je op; probeer vervolgens het herinneringsbeeld voor je te plaatsen en de afleidingsmanoeuvres in jezelf te weerstaan. En varieer dan de tijd waarin je waarneemt en je herinnert (bijvoorbeeld van 1 minuut naar 30 sec. en naar 10 seconden). Het doel van deze oefening is het verschil te leren kennen van twee gebaren die je in het dagelijks leven voortdurend maakt: het ene gebaar is het zichzelf informeren door een begrip op iets te plakken, door iets te identificeren, te registreren; het tweede gebaar is dat van een intensieve overgave aan het waarnemingsobject; dit laatste duurt normaal heel kort maar is toch het moment dat de waarneming tot voorstelling kan worden. Deze oefening dient ertoe, deze twee gebaren, deze twee pendelbewegingen in hun gescheidenheid te leren kennen. Het leidt tot het besef dat diegene het meest kan vertellen die zich het meest aan het object heeft kunnen overgeven en daarbij zichzelf ook kon vergeten. In het zich overgeven aan de waarnemingsobjecten valt het ego weg, het 'eigen leven' van de geest als ego verdwijnt.

¹ Vertaling: F.W.C.J. van der Vleuten
Oorspronkelijke titel: *Von Philosophie zur Geisterkenntnis*
Verschenen bij Philosophisch-Anthroposophischer Verlag in 1975

waarbij op dit gebied nog vele onvermoede verschijnselen naar voren zullen komen. Hij wees op het verschijnsel dat mensen voor de TV zitten zonder echte betrokkenheid bij het vertoonde en de TV niet kunnen uitdoen; hij ziet daarin een teken dat het tuk zijn op bepaalde gewaarwordingen gaat verschuiven naar een verzot zijn op het passief waarnemen als zodanig: het geeft niet wat, als ik maar indrukken krijg. De toekomstige ontwikkelingen vragen een psychologie die zulke veranderingen opmerkt; zo'n psychologie zal daarbij dieper moeten indringen in de verschillende regio's van de zielewereld als zodanig, want daar komen de mogelijkheden tot zulke - nog niet vertoonde - neigingen vandaan.

Het interessante gezichtspunt dat Kühlewind hierbij gaf is dat zo'n neiging, zo'n wensleven ontstaat door de binding van de geest: een deel van de aandachtskracht raakt gebonden, gevangen. Een kind is met zijn gevoel bij de waarneming; zijn voelen wordt steeds gevoed. Op latere leeftijd leeft de mens in een technisch-mechanistisch wereldbeeld waarin de woorden leeg zijn, het gevoel niet raken. Het voelen dat zich niet kan vullen met de buitenwereld - door een aandachtige geest - komt in deze leegte tot een zelf-voelen: het egoïsme ontstaat. Het is een 'eigen leven van de geest' in de vorm van een egoïstisch voelen. De egoïteit ontstaat doordat de geest als het ware in zichzelf wordt opgesloten.

Nu kan - voor menig een zal gelden: moet - de moderne mens die in deze tijd aan alle kanten ertoe wordt uitgenodigd zijn aandachtskracht gevangen te laten nemen, daar iets tegenover stellen door *aandachtsoefeningen* te doen. Het geconcentreerd denken over een voorwerp bijvoorbeeld vraagt van jou, je aandacht een korte tijd bewust te hanteren. Daarmee versterk je deze aandachtskracht. De vrije aandacht is datgene waarvan de mens kan zeggen dat hij het *is*. Wie zijn aandacht leert te concentreren die versterkt zijn ik. En het doel van deze aandachtsoefening is de gevangengenomen delen van de aandacht langzamerhand te bevrijden. Het vrije deel van de aandacht is het 'ik'; het vrijmaken van de gevangen aandacht is ook een groei van het ik. Tijdens de oefening merk je dat je voortdurend wordt afgeleid; de aandacht kan niet onverdeeld blijven, maar wordt verdeeld. Dat komt door de tegenstroom van de gevangen aandacht, de niet lichaamsfunctionele wensen die jou willen vangen: de secundaire, aangekweekte instincten. Als je stug door blijft oefenen zul je een moment beleven waarop het afgeleid-worden stopt: es geht! Dit groeien van de aandacht bevestigt de uitspraak van Herakleitos dat de Logos die in de ziel is, oneindig kan groeien.

Het is een bekend verschijnsel dat je al wel weet wat je wilt zeggen, maar de woorden nog niet vindt. Je bent je al bewust van de betekenis van de zin

mens doorleefd wordt, is het mogelijk, door een begripen van het innerlijkste van de mens als iets kosmisch, tot een filosofie van de vrijheid te komen." [1] Dat verlangt echter een energieke afkeer van de gangbare gedachtenrichting in de 19e eeuw, die "naar aanleiding van de moderne natuurwetenschappelijke opleiding, het denken slechts aan de leiband van de uiterlijke zintuiglijkheid wil voeren." [1] De filosoof die zich op zo'n wijze aan zijn tijd en de uitdagingen daarvan verplicht weet, is zich er ook duidelijk van bewust, dat hij alleen staat en "dat tenslotte alle filosofie een grote monoloog moet zijn dat het menselijk zelfbewustzijn met zichzelf voert om zichzelf en daarmee de wereld te begrijpen." [2] En toen in het jaar 1918 de *Filosofie van de vrijheid* een nieuwe oplage kreeg, kon de schrijver ervan zeggen dat dit boek uit een intensief meebeleven van de tijd voortkwam, "uit de poging, te luisteren naar wat de tijd aan impulsen nodig heeft." Juist als men ziet dat dit tijdperk er een van de techniek is, kan men ook de historische zin van de natuurwetenschappelijke fase van de laatste eeuwen begrijpen, waarvan de vrucht ons als de huidige techniek omgeeft.

Slechts wanneer de mens in alle scherpste zichzelf tegenover de buiten hem aanwezige natuur stelt, kan hij zich in zijn eigenheid leren kennen en tot zichzelf komen als iemand die vanuit zelfstandigheid het aandurft, onafhankelijk van de natuur die hem hierheen of daarheen drijft, te handelen uit innerlijke vrijheid; geplaatst in een geestloze omgeving het aandurft de geest te gaan zoeken en zelf te vinden; niet alleen dwingende natuurwetten te ontdekken in de wereld van het zintuiglijk waarneembare, maar ook morele impulsen te ontdekken in de wereld van het bovenzinnelijke.

Hoe meer echte natuurwetenschap ernaar streeft, in zuivere, hypothese-vrije fenomenologie alleen de zintuiglijk waarneembare feiten te laten spreken, des te onvermijdelijker komt ze op een beslissend kruispunt terecht. In de ene richting gaat het naar een stagnerend agnosticisme, een niet-weten, dat achterwege laat, om over de diepste, het menselijk gemoed rakende vragen, wetenschappelijk gefundeerde antwoorden te verkrijgen. Naar de andere richting echter voert het steile, nog onbetreden pad, waarop door moeizame innerlijke arbeid nieuwe methoden te veroveren zijn en een moderne inwijdingswetenschap te ontwikkelen is. Slechts zo kan de morele wereld een wetenschappelijk fundament krijgen waardoor ze aan het gevaar wordt onttrokken, voor iets illusoirs te worden gehouden.

Steiner wist reeds in deze levensfase uit ervaring, dat men niet enkel hoeft te geloven dat de geest in een, voor de wetenschap ontoegankelijk 'Jenseits' bestaat, maar dat men hem als aardse waarheidszoeker kan leren schouwen in

Rudolf Steiner in Weimar - 1896

Rudolf Steiner in Weimar (1896)

GEORG KÜHLEWIND OVER DE AANDACHT

door Pim Blomaard

Op 7 maart jongstleden hield Georg Kühlewind, chemicus en bekend door zijn vele publikaties op het gebied van kennen en spreken, een studiedag in Arnhem over de psychologie in het boek *Theosofie* van Rudolf Steiner. Naast beschouwingen introduceerde hij een aantal oefeningen die ter plekke werden uitgevoerd en waarvan hij de betekenis aangaf.

In het boek *Theosofie* gebruikt Steiner het woord 'Eigenleben', het eigen leven dat de geest leidt; een woord dat voor Kühlewind pas laat tot leven kwam. Hij vergeleek de geestelijke activiteit met het zien: zij is een naar buiten gerichte activiteit, zij is ontvankelijk voor het andere. De geest is een omvattende ontvankelijkheid die zichzelf niet beleeft. Wanneer de menselijke geest zich vereenzelvigd met lichaam en ziel, dan verliest hij die zelfloze openheid en wordt tot een geest met een 'eigen leven'.

In zijn beschouwingen kwam Kühlewind herhaaldelijk over het kleine kind te spreken. [Hij is op dit moment ook docent bij de opleiding tot Vrije School-leerkracht in Boedapest.] Het kleine kind staat nog zeer open voor het andere; het heeft een 'intuïtief' vermogen dat zo kan opgaan in hetgeen de mensen om hem heen zeggen dat het de betekenis van de woorden vat; door dit begrijpen van de zin kan het tot het spreken komen, de woorden nabootsen. Het heeft een onmiddellijke toegang tot de geestelijke inhoud, het is als het ware afgestemd op de betekenis. De volwassene daarentegen heeft zo'n 'eigen leven' in zichzelf ontwikkelt dat hij de zin achter de woorden toch veelal eerst via de woorden moet zien te achterhalen.

De 'aandacht', de 'Aufmerksamkeit', deze kracht waardoor je kunt opletten en iets merkt, maakt mogelijk om betekenissen, 'zin', te vatten. Aandacht is het vatten van betekenis. Als de aandacht in zichzelf keert wordt de geest gemetamorfoseerd tot ziel.

In de ziel komen de mens naast de puur lichaamsgerichte functies van het gewaarwordingslichaam - dat een soort 'gedragspatroon' is en bijvoorbeeld het in onze ogen levensgevaarlijke springen van een gems regelt - ook neigingen voor die niet biologisch gedetermineerd zijn; zulke neigingen, die Kühlewind secundaire instincten noemt, dienen het menselijk functioneren niet. Je kunt hierbij aan de verschillende zuchten en hartstochten denken: zonder dorst te hebben drink je (alcohol), zonder noodzaak rook je (sigaretten) enzovoort. Deze neigingen zijn nog specifiek. Kühlewind voorziet een ontwikkeling

deze aarde-wereld in zijn concrete verschijningsvormen, wanneer men het orgaan daarvoor in zichzelf leert ontwikkelen. In deze zin schrijft hij over zijn boek op 14-12-1893, dat het in zijn eerste deel "de fundering van een radicale 'Diesseits'-leer" bevat, terwijl in het tweede deel het "ethisch individualisme in de zin van vrijheidsvisie" ontvouwd is. [3] Beide delen horen onlosmakelijk bij elkaar; want de strenge innerlijke tucht van het denken vormt de onvermijdelijke voorwaarde voor elk realiseren van de zo begrepen echte vrijheid en beschermt tegen teugelloosheid. Het filosofische gewaad laat onverlet dat Steiner over zijn werk kon schrijven dat het "in elk facet een persoonlijk beleven" is; "ik vertel wat ik innerlijk heb doorleefd". [4] Het gaat bij dit doorleven om een "ontmoeten met en begrijpen van zichzelf door het menselijk bewustzijn", wat de mens zich moet veroveren met grote inspanning vereisend denkwerk, omdat hem niet van begin af aan echt zelfbewustzijn is gegeven, zoals wel het waarnemen van de zintuiglijke wereld bij voorbaat is gegeven.

Aanvankelijk beleeft de ziel de zintuiglijke wereld slechts in haar verschijningen (fenomenologisch) en de geestelijke wereld slechts in (subjectieve) voorstellingen. Maar uit ervaring wist Steiner dat men als mens het denkvermogen zo verder kan ontwikkelen, dat "bij de zintuiglijke waarnemingen de ideeën erbij kunnen worden beleefd", zodat men "binnen het bewustzijn ... van het nog onwezenlijke van de zinnenwereld naar het wezenlijke ervan" opstijgt. Bij het beschrijven van zijn levensweg brengt hij daarom aan het eind van zijn leven over zijn *Filosofie van de vrijheid* naar voren: "Ik poogde in mijn boek neer te leggen dat er niets onbekend achter de zintuiglijke wereld ligt, maar dat daarin de geestelijke wereld ligt [...] Ik wilde laten zien hoe het objectief geestelijke oplicht in wat je subjectief beleeft en tot een ware bewustzijnsinhoud wordt." Twee doelen ziet hij door zijn filosofie nagestreefd: 1. erop te wijzen, "dat de zintuiglijke wereld in werkelijkheid geestelijke essentie is en dat de mens als zielewezen door de ware kennis van de zintuiglijke wereld in een geestelijke wereld weeft en leeft."; en 2. "... het kenmerken van de morele wereld als een wereld die haar bestaan in deze door de ziel beleefde geestelijke wereld laat oplichten en daarom door de mens in vrijheid benaderd kan worden." [5]

Dat was een filosofie die elk "opzoeken van een wezenloze metafysica" afwees; een filosofie die, ver verwijderd van ieder speculatief verzinnen van haar inhoud, zich slechts op waarneming wilde baseren en op "innerlijke waarnemingsresultaten" die net zulke zekere inzichten opleveren als die welke op grond van onaanvechtbare uiterlijke observaties door de natuurwetenschappen worden gevonden. Daartoe komt men op het filosofische terrein echter alleen, wanneer men de toentertijd uitsluitend als wetenschappelijk erkende

onderzoeksrichting verandert en niet het gewoonte-denken laat voortrollen om "metafysische resultaten volgens de inductieve natuurwetenschappelijke methode" te bereiken.

Dat had immers Eduard von Hartmann nagestreefd en hij had het aan zijn *Filosofie van het onbewuste* als motto meegegeven. Rudolf Steiner zag daarin "een filosofische buiging voor de natuurwetenschap". Daar moest hij vanuit zijn wereldbeschouwing "energiek tegen protesteren". Dat deed hij, toen hij zijn vrijheidsfilosofie onder het motto stelde: "Resultaten van observaties in het gebied van de ziel volgens natuurwetenschappelijke methode". Daar schept "het innerlijk vrije wezen van de mens vanuit zichzelf wat aan het leven zin en inhoud geeft." [6]

Het zou een vergissing zijn wanneer men uit zo'n instelling een minachting van de natuurwetenschap bij Rudolf Steiner zou afleiden. Hij had immers de natuurwetenschap als studievak gekozen. Juist doordat hij de natuurwetenschappelijke denkwijze kende en de eenzijdigheid van haar methoden had leren doorzien, was hij in staat, de "tegenpool van het ervaren van de naakte feiten" des te helderder naar voren te brengen. Zo kon hij later de overtuiging uitspreken dat hij de filosofie van de vrijheid niet zou hebben geschreven, als hij ervoor niet de strenge opleiding in de natuurwetenschap van de 19e eeuw had doorgemaakt.

Maar hij ontwikkelde zich van natuuronderzoeker tot onderzoeker van de geest en doorzag dat het verschil van onderzoeksobjecten ook verschil in vaardigheden van de onderzoekers, andersoortige onderzoeksmiddelen en een tegenovergestelde richting van het onderzoekstraject vereist. Voor de mens zijn er vragen, zoals vooral de vragen over het waarvandaan en waarheen van de ziel, waarop het natuurwetenschappelijke streven naar kennis geen antwoord weet. De natuurwetenschappelijke ideeënwereld blijft ook ethisch neutraal. De mens echter is niet alleen een natuurwezen en als zodanig onvrij en aan de dwang van de natuurwetten onderworpen. Zijn handelingen zijn niet per se een "noodzakelijk gevolg", zoals de processen in de natuur, waarbij steeds het een noodgedwongen uit het ander als zijn oorzaak voortkomt.

Menselijk handelen kan ook zo zijn, dat het slechts door zichzelf veroorzaakt wordt, zodat het "bestaan ervan zelf wet is". "Zijn optreden als kennend en als werkelijk ethisch wezen is niet uit louter natuurwetten te verklaren." De mens is ertoe bestemd, zich van een onvrij natuurwezen tot een van alle natuurwetten onafhankelijk wezen te ontwikkelen en zodoende zijn eigen wetgever te worden. Dat schreef Rudolf Steiner reeds in zijn inleidingen tot Goethe's natuurwetenschappelijke werken. Hij wilde, dit doel nastrevend, "ideeën vormen die op gelijke wijze het geestelijke aanduiden als de natuurwe-

omstandigheden waarin je verkeert. De meeste politiek is reactief: daar zijn die en die moeilijkheden; we gaan met die en die praten, spreken die en die geldpot aan enzovoorts. Conflicten worden daardoor zelden uit de wereld geholpen. Wat helpen kan is niet reageren maar: onderduiken in de werkelijke situatie; begrijp wat er feitelijk aan de hand is, met welke krachten je te maken hebt; - dan kan daaruit de intuïtie en de fantasie geboren worden in jouw specifieke individualiteit met die en die eigenschappen in die en die omstandigheden. Dat vraagt dat je een bepaalde 'vuurproef' hebt doorstaan: dat je de vooroordelen en de voorkeuren waaraan je gehecht bent, hebt verbrand, zodat je vanuit het moment zelf kunt handelen, zonder vast te zitten aan het verleden. Je steunt op niets anders meer dan op je denkwil.

Het gevaar van de *mensenrechten* bestaat hierin dat geprobeerd wordt het handelen inhoudelijk vast te leggen: wil je tot een moreel verantwoorde politiek komen, dan behoort je, dan moet je en dan zul je deze rechtsregels in acht nemen; zoniet, dan stoten wij - die al zover zijn dat we weten wat oorbaar is - uit onze gemeenschap en zullen we je mores leren. Maar wie bepaalt de inhoud van deze rechten? Wie beoordeelt of het niet een bepaalde en beperkte wereldbeschouwing is die deze mensenrechten heeft ingevuld? Is het niet een vorm van gebodsethiek waarbij de machtigste groep de zwakke tot iets dwingt en dat door economische of militaire sancties weet af te dwingen? Met welk recht is men in 1991 de oorlog tegen Irak begonnen? Is het rechtvaardig om een onrechtvaardige daad met dezelfde onrechtvaardige daad te beantwoorden (Irak schond de soevereiniteit van Koeweit en de geallieerden schonden de soevereiniteit van Irak)?

Het stichten van vrede dat berust op het inzicht in de geestelijke individualiteit die in ieder mensenwezen vanuit het denken bezig is te ontstaan, wordt niet bevorderd door welke oorlog en doodslag dan ook. Want je ontkent bij iedere militaire actie je eigen bestaansrecht. Beter is het werkelijk onder te duiken in de eigenschappen van personen en groepen en tijdens de besprekingen tot actuele intuïties te komen.

Dit is de vrije weergave van enkele thema's die Oskar Borgman Hansen heeft behandeld. Geen enkele bewering kan in de bovenstaande formulering aan hem worden toegeschreven. Toelichting kan bij ondergetekende worden gevraagd. Bij dit verslag heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de uitwerkingen van Ingrid Scheren en Henk Middendorp.

ook het denken kan daarvan slachtoffer worden. Daarom wordt het vrede-stichtende karakter van het denken ook niet vanzelf duidelijk. De moraliteit komt van binnen en wordt niet meer opgedrongen. Het denken dringt ons ook niets op. Het is aan de mens om te ontdekken wat het denken voor hem is en waar de bron van de moraliteit ligt. En hier brengt Steiner opnieuw inzicht in de situatie zonder enig gebod. Hij wijst erop dat diegene die zich - eigener beweging - aan het denken overgeeft (de filosofische 'Islam') in zichzelf een kracht ontwikkelt en kan ontdekken die de bron is van de individuele moraliteit: de kracht van de geestelijke liefde. Wie de wil tot waarheid ontwikkelt en zich daarom aan het denken zelf wijdt, die vindt de liefde. Je kunt nog verder gaan en zeggen: alleen in en door het denken vindt de mens wat geestelijke liefde is.

Wat betekent nu het gebod: heb uw naaste lief als uzelf! - Wat moet ik doen? - In het tijdperk van de individuele vrijheid betekent dit in de eerste plaats: begrijp wat een ander denkt zoals je begrijpt wat je zelf denkt. Deze liefde is niet meer begrensd door welke groepsvorming ook: ieder mens in wie het denken leeft, is mijn broeder. Of jij vrouw bent, conservatief bent, Kroaat of Serviër bent, islamiet bent, jij bent eerst en vooral een denkend mens en dus mijn broeder of zuster. Maar deze methode van de algemene mensenliefde vraagt van ons, ons bewust te worden wat het *denken zelf* is. Daarom is de *Filosofie van de vrijheid* in onze tijd zo actueel.

Wat moeten we doen? Het antwoord zou kunnen luiden: ontdek wat het denken is en wat de liefdekracht in het denken is. Raak zo vertrouwd met deze bron van je eigen individualiteit dat je je kunt losmaken uit alle groepsbinding en je je vrij verheft tot deze kracht om van daaruit je handelen te laten impulseren. Dan handel je uit de tegenwoordigheid van de geest die jijzelf denkend aanwezig laat zijn. Dan kun je tot impulserende begripsintuïties komen, vanuit de liefde tot de intuïtie.

Maar wat moet *ik* dan doen? - Niemand komt je dat vertellen. Het is ook niet mogelijk dat uit het denken logisch af te leiden. Je kunt je laten inspireren door de intuïties van medemensen, maar je kunt ze niet overnemen. De inhoud van je eigen vrije daden moet je zelf creëren door middel van een vrij, kunstzinnig en creatief vermogen dat de intuïtie verdicht tot een concrete voorstelling: door middel van het fantasievermogen dat de intuïtie vruchtbaar maakt voor de actuele situatie waarin je staat. Wanneer je wil maar liefdevol genoeg is opgegaan in de intuïtieve inhoud zul je ook de morele fantasie vinden die jou in staat stelt die intuïtieve inhoud te verwerklijken.

Het verwerklijken van de morele intuïtie ontstaat niet als een reactie op de

tenschappelijke ideeën het zintuiglijke waarneembare." [7]

Hoe komt de mens op zo'n trap van innerlijke ontwikkeling? Steiner vindt het uitgangspunt in de menselijk denkkraft. In de bovengenoemde inleiding tot Goethe's natuurwetenschappelijke werken beschrijft hij het denken als het orgaan voor het waarnemen van ideeën. Aanvankelijk moet dit orgaan echter tot zo'n vaardigheid worden geschoold; want zoals het vandaag de dag in het algemeen is, neemt het slechts de wereld van het gewordene waar, die op de mens afkomt. Het is alsof het slaapt en weer gewekt moet worden. Maar het eigen ik kan het zelf doen ontwaken. Juist bij de confrontatie met de pure verschijnselen van de hem omringende aardse dingen, die voor hem al het wezenlijk levende verhullen, heeft de mens zijn "ik" zo versterkt, dat het van zichzelf bewust is geworden als van een wezen dat de eigen denkactiviteit eigener beweging kan activeren. "In het denken, dat de moderne mens zich heeft verworven, kan hij zijn ik-wezen werkelijk naar voren laten komen." Hierop te hebben geattendeerd is eigenlijk de grondgedachte van zijn filosofie van de vrijheid, aldus Steiner op 3 februari 1923.

Dit actief scheppend denken echter is een doen, dat zich volledig onafhankelijk van alle natuurlijke neigingen in de mens voltrekt; het is een "zuiver denken". Handelen we echter vanuit zo'n zuiver denken in volle innerlijke vrijheid, dan is dat "de enige realiteit die we zuiver van binnenuit met de zintuiglijke schijnwereld kunnen verweven". [8]

Om zo'n niet van zintuiglijkheid vervuld denken te beoefenen, moet de mens een ommekeer naar binnen, in zijn innerlijk, maken, en dat vereist een wilsinspanning. Men krijgt daarmee vat op de vormgevende kracht van het eigen bovenzinnelijke vormkrachtenlichaam. Deze etherische organisatie van het levenslichaam is de basis voor vloeiende begripsvormingen, zoals het fysiek-lijfelijke zenuwstelsel de vaste bodem geeft voor de starre begrippen van de logica, die het tijdperk van de verstandsziel ons schenkt en die zich in het bijzonder in de Latijnse taal heeft uitgedrukt. In 1923 achtte Steiner het belangrijkste van zijn boek uit 1893 dat daarin voor de eerste keer een geheel zelfstandig denken was vervat, waardoor het ook als middel van opvoeding tot zo'n denken moest worden opgevat. Maar ook hier is het zo, dat het intellectualistische denken een noodzakelijk doorgangstation is op weg van de mensheid naar innerlijke vrijheid. Want het levert slechts schaduwbeelden van de werkelijkheid, en beelden hebben niets dwingend. Weliswaar verwerpt Rudolf Steiner de filosofische these, dat de wereld slechts onze voorstelling zou zijn, maar op de manier zoals we zijn georganiseerd, levert de zintuiglijke waarne-ming slechts een onvolledige werkelijkheid en verhult zij ons de geestelijke zijde ervan. De onthulling begint bij bovengenoemd actief denken. Dit in een

systematisch-organische opbouw uiteen te zetten en daarmee een kennis-theoretische grondslag voor een, zich op het kennen van de geestelijke wereld richtende visie te geven, dat is - zo schreef Steiner in 1917 in zijn boek *Von Seelenrätse[n]* [9] - het oogmerk geweest van zijn *Filosofie van de vrijheid*.

Daaruit blijkt eveneens hoe vrijheid met de ontwikkeling van het denken samenhangt, zodat Steiner samenvattend kon zeggen: "Vrijheid is in wezen steeds vrijheid van denken."

De vraag naar de vrijheid is dus een vraag van ontwikkeling, en wel de ontwikkeling van krachten die de mens zelfstandig in zichzelf moet opwekken. Daarom kan men slechts vragen: "Bestaat er voor de mens een weg om de vrijheid te veroveren?" De vraag of de mens vrij of niet-vrij is, die steeds weer tot strijd tussen niet-deterministen en deterministen heeft geleid, wordt doorzien als een verkeerd gestelde vraag en als bron van vergissingen ontzenuwd. Ook dit kon de schrijver van de *Filosofie van de vrijheid* dertig jaar later over zijn toenmalige filosofische inspanningen zeggen. Hij wist toen reeds dat de impuls van vrijheid zich slechts laat verwezenlijken door degene die zuivere gedachtenimpulsen om kan zetten in wilsimpulsen. Het ging erom op dit historische tijdstip van de culturele ontwikkeling die omzetting aan de tijdgenoten duidelijk te maken. Later zou Steiner preciezer uiteenzetten dat de mens eigenlijk voor slechts een vierde van zijn wezen vrij kan zijn. Als lichaam, als levend wezen of als door drijfveren bewogen ziel, is hij het niet. Slechts als zelfbewust geestelijk wezen kan hij het worden, voorzover hij dit kwart niet door de andere drie-kwart laat overheersen. De juist gestelde vraag of er voor de mens een weg mogelijk is tot het veroveren van de vrijheid, of hij in zijn diepste wezen iets kan vinden dat hij in helder bewustzijn kan kennen en dat hij in zich tot vrijheid kan brengen, deze vraag mag met ja worden beantwoord. En wie dat bevestigt, die kan dit met een zuiver wetenschappelijk geweten doen, sinds de *Filosofie van de vrijheid* is geschreven. De wetenschappelijke overtuiging staat in harmonie met het gezonde gevoel van het menselijk gemoed. De oude strijd om de vrijheid van de wil kan worden begraven, omdat die zonder inhoud is geworden. En dat is ook van betekenis voor het sociale samenleven van de mensen, waarvan ieder voor dezelfde taak staat om aan zichzelf te werken en om een vrij mens te worden; dat wil zeggen, leren daden te stellen die alleen door hem zelf geïmpulseerd zijn en die met de geestelijke samenhang der wereld overeenstemmen.

Vanuit deze kennis-theoretische grondslag voert nu de weg naar de antroposofisch georiënteerde geesteswetenschap. Vanuit deze gedachten, waarvan Rudolf Steiner later mocht zeggen dat men de aanwezigheid van de geest in de eigen ziel kan voelen als men ermee leeft, gaat het denken al groeiende vanzelf

ven ontwikkel, dit denken maakt mij mogelijk dat ik mij als niet-individueel wezen begrijp en dit denken maakt het mogelijk dat ik mijn eigen willen met dit denken doordring. Mijn individueel-zijn alsook mijn individu-ording hangt af van dit vermogen dat een boven-subjectief vermogen is omdat het mijn subjectiviteit in alle objectiviteit laat zien.

Er zijn denkers, ethici, die de vrede tussen mensen trachten te bevorderen door te eisen dat de communicatie zonder machtsverwicht plaatsvindt: de machtsloze communicatie (vgl. Habermass of Apel). Maar hoe sluit je machts-misbruik in het gesprek uit? Dan moet je op het feit wijzen, dat alle inhoud van het gesprek uit het denken stamt waaruit alle gespreksgenoten gelijkelijk putten. Ik kan proberen te onderscheiden wat iemand uit onvrijheid en wat iemand uit vrijheid te berde brengt en in beide gevallen diens inhoud proberen te begrijpen. Niet te veroordelen hoe iemand oordeelt maar te begrijpen, te verstaan wat iemand zegt of waarom hij dat zegt. En dat wil ik niet doen omdat iemand mij dat gebiedt, maar omdat ik besef dat ik mijn individueel-zijn en mijn oordeelsvermogen te *danken* heb aan het *denken*, juist datzelfde denken dat in die ander zich kenbaar maakt. Het is het bewustzijn van de betekenis van het denken voor mijn eigen bestaan dat mij tot begrip en liefde voor andere mensen brengt. Het besef wat het *denken* in mij en voor mij is sticht de ware vrede. De *Filosofie van de vrijheid* is geen interpretatie; zij verandert de wereld volgens het bekende adagium: verander de wereld, begin bij jezelf! - Het ontdekken wat het denken is, brengt vrede in de harten.

Wie dan ook zegt: "Met jou valt niet te praten!", die doet iets merkwaardigs: want hij drukt daarmee een intentie tot scheiding uit terwijl hij tegelijk de verbondenheid uitdrukt; de ander moet deze uitspraak immers begrijpen. Wie de ander uitsluit van het gesprek in en tijdens het gesprek loochent de universaliteit van het denken waaruit hij zelf is ontstaan.

De Antroposofische Vereniging zou die gemeenschap kunnen worden - en wil die worden - waar dit vrede stichtende karakter van het denken onmiddellijk beleefbaar is; in deze vereniging zouden mensen van de meest uiteenlopende achtergrond met elkaar in gesprek kunnen komen zonder dat hun religieuze, wetenschappelijke, kunstzinnige, nationale en andersoortige verschillen hun ontmoeting doorkruisen.

Nu is het denken tegelijk een kracht die zich ter beschikking van de mensen stelt en zich niet opdringt; het denken zelf respecteert de menselijke vrijheid ten volle. De mens kan het denken ook willekeurig in dienst van zijn eigen belang stellen. De advocaat kan de argumenten elke kant opdraaien die hijzelf of zijn cliënt maar wil. De angel van het boze zit diep in de ziel verankerd en

volkeren vrede te stichten. Wat kunnen we doen? Een werkelijke vrede berust niet op een door een overwinning afgedwongen vredesverdrag. Het vredesverdrag van Versailles (1919) voorkwam geen tweede wereldoorlog. De overwinning in de Golfoorlog van 1991 bracht ook geen werkelijke vrede; immers, de haat is hier en daar alleen maar aangewakkerd.

In 1918 stelt Steiner, in de voordracht van 17 oktober 1918 (GA 185), dat een werkelijke vrede uiteindelijk slechts de 'vrijheidsvrede' zal zijn: de vrede die gebaseerd is op de vrijheidsidee van zijn *Philosophie der Freiheit*. Een radicale gedachte. Zei Marx nog dat de filosofen alleen maar interpreteren en dat we voortaan de wereld moeten reformeren, Steiner poneert zijn 'filosofie' nu als basis van een toekomstige vrede.

In het 14e hoofdstuk van de *Filosofie van de vrijheid* brengt Steiner de verhouding tussen de individualiteit en de soort ter sprake. De mens behoort tot allerlei groepen; biologische of sociologisch gedetermineerde groepen met vaststaande soortelijke eigenschappen: als man/vrouw, als Nederlander, als dialectspreker, als ambtenaar enzovoort. Wat is nu datgene wat wij als mensen allemaal gemeenschappelijk hebben, waardoor we *niet* verschillen? Wat is het algemeen-menselijke dat ons verbindt in tegenstelling tot alle groepsgebondenheid die altijd verbindt door te scheiden? Steiners antwoord dat hier inzicht wil brengen is: de individualiteit. De *Filosofie van de vrijheid* is het boek om tot inzicht te komen in wat individualiteit is. Want werkelijk individu-zijn sluit alle groepskenmerken uit. Wie een ander in zijn groepsgebondenheid aanspreekt, bijv.: "jij, als vrouw, jij zou... moeten ...", die ontkent dat deze mens zelf in staat is iets te willen, ongeacht deze specifieke bepaaldheid.

Stelt Steiner nu een nieuw gebod op: behandel de mens als individualiteit die boven de groepen staat? Nee, Steiner brengt dit niet als een gebod. Hij wil op een feit wijzen dat ieder in zichzelf kan vinden en waardoor ieder het respect voor een andere individualiteit in zichzelf kan vinden. Moraliteit kan alleen nog van binnenuit ontstaan.

Wat is hier dan het grote geheim? Het geheim wordt ontdekt wanneer we gaan onderzoeken waardoor *ikzelf* dan individueel kan zijn of kan worden. Alles wat ik ben kan door de verschillende wetenschappen worden geklassificeerd en geprediceerd: als groepsmens ben ik verklaarbaar, berekenbaar, voorspelbaar. Ik gehoorzaam aan wetmatigheden die mij bepalen, die ik niet ben. Maar ik kan dit inzien. Ik kan mijzelf als groepsmens en als subjectieve persoon leren kennen. Mijn individualiteit moet van binnenuit ontstaan; ik ervaar mij ook al als iets individueels. Wat maakt dit mogelijk? Dat is het *denken* als een boven mijzelf uitstijgend proces dat mij bewust laat worden dat ik ben en dat ik zus of zo ben. Dit denken maakt mogelijk dat ik een binnenle-

verder. In het in *Filosofie van de vrijheid* besproken intuïtieve denken heeft men reeds een beleven van een zuiver geestelijk karakter. Juist begrepen denk-beleving is reeds geest-ervaring. Inzien is niet zomaar iets formeels, maar iets reëls, een proces dat werkelijkheid creëert. Voor wie hieraan leert deelnemen, kan de geestelijke waarnemingswereld niet vreemd meer zijn.

Bij wijze van voorbeeld was met de behandeling van de problemen van de ethiek in het tweede deel van de *Filosofie van de vrijheid* aangetoond, dat het denkende zieleleven iets in zich heeft dat aan het geestelijke van de wereld ontspringt, dat in zichzelf gegrond is en in de geestelijke oergrond van de wereld geworteld is. Er is dus een punt gevonden waarbij men inzielt dat de mens, wanneer hij echt wil, rechtstreeks de bovenzinnelijke wereld van de geest kan naderen. Waarom zou hij het eigenlijk ook verder niet kunnen? Het idee zelf werkt in zo'n willen als een kracht, die de mens van het geestelijke in zijn eigen wezen tot het geestelijke in de kosmos kan voeren.

Het voorbeeld uit het morele leven laat zien hoe de ontwikkeling naar innerlijke vrijheid, naar het beleven van zuiver geestelijke inhouden in de mensheid is verlopen en hoe die ontwikkeling bij ieder individueel mens steeds opnieuw kan plaatsvinden. Zolang de mens nog onbewust onder goddelijke sturing en leiding staat, kan niet van een menselijke ethiek worden gesproken. De mens die uit de rechtstreekse begeleiding ontslagen is, die uit de geborgenheid gevallen is, kan de hem geschonken goddelijke geboden en verboden volgen of ... niet. Zolang hij ze vanuit zo'n hoogte gegeven weet of gelooft dat ze uit zo'n hoogte stammen, zal hij ze niet zo licht minachten. Ziet hij zich slechts nog door menselijke wetten en voorschriften in bedwang gehouden, dan zijn het de losse teugels van de plicht die hem in toom houden. Vallen, eenmaal losgelaten, ook die en wordt er de vloer mee aangeveegd, dan is het moment gekomen waarop de mens ze zelf weer moet grijpen, wil het levensrijtuig niet in een afgrond storten. Nu echter is de naam die in het leidsel is ingegrift veranderd; er staat niet meer *plicht*, er staat *liefde*.

Wil zich deze verandering voltrekken, dan is daarbij het inzicht van de enkeling nodig die leert met eigen ogen die wereld in te kijken waar ooit de geestelijke leiding van de mens en de mensheid van is uitgegaan en waarin het menselijk ik-wezen alsook de kosmische dragers van de morele ideeën hun gemeenschappelijk thuis hebben. Deze ogen moeten echter geestelijk van aard zijn, want het gelijke kan slechts door het gelijke worden gekend. Toch lukt het niet meteen om helder te zien met zulke ogen. Zoals de mens als kunstenaar slechts uit de echte bronnen van de kunst kan putten wanneer hij de fantasie de vrije loop laat, zo kan hij ook als zedelijk wezen vooralsnog slechts scheppend zijn wanneer hij fantasiekrachten oproept die immers geen dwingen-

de natuurkrachten zijn. De geestelijke bronnen van de echte kunst en van de ware moraliteit zijn dezelfde. Zo kwam Rudolf Steiner tot het beroemd geworden begrip van een *morele fantasie*. Hij heeft in zijn autobiografie en elders duidelijk uitgesproken hoe dit woord is bedoeld waaraan een heel hoofdstuk van zijn *Filosofie van de vrijheid* onder die titel is gewijd. Later heeft Steiner in vergelijkbare zin gesproken over imaginatieve morele impulsen. Het ging om eerste aanduidingen van een voor onze tijd noodzakelijke metamorfose van de menselijke bewustzijnsstructuur en om het uitzicht op een uiteindelijk ethisch ontwikkelingsdoel. Het tot naar de geestelijke wereld toe uitgebreide bewustzijn dringt door tot de sfeer waar zich openbaart wat de mens tot zedelijk handelen stimuleert. "Zedelijkheid krijgt een inhoud die zich vanuit de geestelijke wereld binnenin de menselijke individualiteit openbaart"; maar alleen, wanneer de mens "in vrijheid de activiteit gaat ontplooiën die hem tot het aannemen van het geestelijke brengt". [10] De kracht daartoe komt niet van buitenaf in de ziel en is in dit opzicht geen vervolg van de natuurlijke processen. Ze vloeit voort uit de diepte van de mensengeest. Dat hebben de denkers die zich in de 19e eeuw vooral met het probleem van de ethiek hebben bezig gehouden, niet onderkend en ze hebben het ook niet kunnen funderen, ook Nietzsche of Stirner niet. Maar van hieraf opent zich een perspectief op een menswaardig sociaal samenleven van mensen, zoals het op de bodem van materialistische opvattingen niet kan opbloeien. Hiervoor moet de enkeling echter "morele tact" leren ontwikkelen.

Rudolf Steiner wilde met het tweede deel van zijn boek "de ethiek opnieuw grondvesten". Hij hield het voor noodzakelijk krachtig tegen de binnen de wetenschap van zijn tijd algemeen aanvaarde opvatting in te gaan die zegt dat er wetenschappelijk geen menselijke inhoud voor de moraliteit is aan te tonen en dat uit het menselijk zieleleven niet zoiets voortkomt als morele intuïties of axioma's. Het "ethisch individualisme", zoals hij het voorstond, laat op het gebied van de ethiek zien hoe de menselijke vrijheid werkelijkheid kan worden, wanneer de mens begint "iets van zichzelf te maken", en als enkeling uit het binnenste van zijn wezen, door geestelijke activiteit, de morele drijfveren voor zijn handelen haalt.

In zijn leer van een eerste en een tweede Adam heeft de apostel Paulus voor de leden van zijn gemeenten, in het bijzonder die in Rome en Korinthe, uiteengezet dat het eertijds een mens was die in een sterfelijk aards lichaam incarneerde en daarmee de dood onder de mensheid heeft gebracht, en dat op die manier ook de opgang naar nieuw geestelijk leven in de geest van de mens is uitgegaan doordat Jezus van Nazareth het Christuswezen in zijn menselijk wezen heeft opgenomen en daardoor de dood heeft overwonnen. Zo heeft hij

OSKAR BORGMAN HANSEN
drie voordrachten over *Freiheit, Friede und Politik*¹
een verslag van Pim Blomaard

"Wat kunnen we doen?" - Deze vraag wordt steeds opnieuw gesteld en terecht: het nationalisme, het racisme, de technocratie, milieuvervuiling, honger - teveel om op te noemen, teveel om te beseffen - het vraagt om een antwoord. Welk antwoord? Sommigen zouden misschien willen zeggen: de 'antroposofie'. Maar wat is antroposofie voor iemand die geen antroposoof is?

Na de eerste wereldoorlog werd de grondlegger van de antroposofie, Rudolf Steiner, de vraag voorgelegd: "wat kunnen we doen?" Deze vraag had betrekking op de sociale en politieke situatie van het Duitsland van rond 1919. Steiner zei toen - in die speciale context: "Dat is een luxevraag!" Het is ijdele weelde te willen weten welke daden je moet stellen. Als positief antwoord zei Steiner vervolgens: "Probeer de situatie te begrijpen!"

In het leven van Steiner zelf kun je zien hoe hij aan de ene kant alles heeft willen aanreiken om het begrijpen van de huidige situatie mogelijk te maken: inzicht in de huidige structuur van ons bewustzijn, in de drie gebieden van de maatschappij die om een bewuste vormgeving vragen, in de wetten van het mensenkarma, in het specifieke karakter van bepaalde volkeren enzovoort. Aan de andere kant ging hij pas op bepaalde initiatieven in als er mensen waren die hun vaste, hun eigen wil kenbaar maakten. In 1907 schetst hij een toekomstige pedagogiek; pas in 1919 introduceert hij de Vrij Schoolpedagogie omdat Boos, Kühn en Molt de wil daartoe hadden en zich inzetten. Voor wie Steiner als boodschapper van de geestelijke wereld kan zien, kan zijn handelen tot een beeld worden voor de huidige verhouding tussen mensheid en geestelijke wereld: de krachten van de geest zullen werken en meewerken wanneer en voor zover mensen echt willen. De toekomst hangt af van wat individuen willen. De geestelijke wereld vaardigt geen morele geboden uit. Wat kunnen we doen? - De situatie begrijpen en willen, initiatiefkracht ontwikkelen!

In de wereldsituatie zijn voortdurend kiemen van oorlog of reële oorlogshandelingen aanwezig. Er is een behoefte om tussen de mensen, tussen de

¹ gehouden op 9 en 10 november 1991 in Den Haag
georganiseerd door het Studiecentrum voor Anthroposofie

- Empirisme thuis in *Sensualisme*
- Mystiek thuis in *Realisme* en *Rationalisme*
- Transcendentalisme thuis in *Fenomenalisme* en *Mathematisme*
- Occultisme thuis in *Materialisme*

Het is natuurlijk onmogelijk om in beknopt bestek alle samenhangen ten aanzien van de mens in relatie tot de werking van de planeten te noemen laat staan uitputtend te behandelen. In bovenstaande beschouwing werd de nadruk gelegd op het functioneren van de menselijke ziel op aarde.

Een ander gezichtspunt willen we echter hier niet ongenoemd laten. Men kan zich namelijk afvragen *waarom* mensen onderling verschillen in de wijze waarop zij zich innerlijk verhouden tot de wereld. Om deze vraag te beantwoorden kan het perspectief van het leven van de mens op aarde worden verruimd met dat van een geestelijk ontwikkeling die de mens doormaakt tussen de dood en een nieuwe geboorte. In de cyclus *Der übersinnliche Mensch anthroposophisch erfasst* (GA 231) beschrijft Steiner hoe de mens na de dood een weg aflegt die hem voert door de verschillende planeetsferen en wel twee maal: eerst in opwaartse richting en daarna na het bereiken van het zogenaamde middernachtelijk uur vanuit de dan opgevatte intentie tot een nieuw aardeleven in neerwaartse richting. Verschillen in de uiteindelijke constitutie van ziel en lichaam staan in relatie met de kwaliteit en duur van de confrontatie van de mens als geestelijk wezen met de geestelijke wezens uit deze planeetsferen. Deze ontmoetingen zijn onder meer bepalend voor datgene waarmee de mens zich later in zijn ziel verwant voelt, hetgeen dan als stemming kan doorklinken in zijn wereldbeschouwing.

als de nieuwe Adam iedereen die zijn voorbeeld wil navolgen voorgedaan hoe een mens tot opstanding kan komen. "Door een mens is de dood in de wereld gekomen, zo ook door een mens is de opstanding der doden. Want zoals in de (sterfelijk geworden eerste) Adam alle mensen sterven, zo ook zullen in Christus allen tot leven worden gebracht." (1. Kor. 15,21,22).

Ieder mens kan zich sinds de daad van Christus tot het leven in de geest verheffen, want hij heeft een vermogen dat hij zo kan ontwikkelen, dat het hem, als een zuiver innerlijk geestelijk element in hem, in een reële verbinding brengt met het geestelijke van de wereld wanneer hij het tot een kenniskracht voor de bovenzinnelijke geest weet te maken. Aan de dode gedachte van het aan het aardse lichaam gebonden intellectuele denken kan individueel door de mens zelf nieuw leven worden gegeven en daarmee tot opstanding worden gebracht. Daar kan de *Filosofie van de vrijheid* een handleiding bij zijn. Rudolf Steiner heeft er over gesproken, toen hij op 2 april 1922 een voordracht over exoterisch en esoterisch christendom hield. [11] In deze zin kon hij er achter staan wanneer men zijn vrijheidsfilosofie de filosofie van het individualisme noemde. "Dat moet ze ook zijn omdat ze de meest christelijke van de filosofieën is." [12] Oosterse religies, in het bijzonder het boeddhisme, leren dat de uiterlijke wereld schijn is en dat men moet proberen haar te ontvluchten; de goden hebben haar als schijnwereld geschapen. Daarentegen leert Paulus dat de mens naar de aardse lichamelijkeheid is afgedaald en daardoor zelf de wereld voor zichzelf tot maya heeft gemaakt; daarom is het aan hem om de wereld weer in haar werkelijke gestalte te leren zien. De christelijke prediker leert niet, de drang naar een aards bestaan te bestrijden, maar het bestaan van de aarde in haar werkelijkheid te doorgronden. Dat vereist een omvorming van het kenvermogen in een proces van innerlijk beleven. In zo'n denkactiviteit maakt de mens dan zelf uit de gegeven verschijning van de wereld die hij bij gebruik van zijn lichamelijke zintuigen voor zich heeft, haar ware gestalte. Hij slaagt erin wanneer hij de alles omvormende Christuskracht in zich opneemt. Rudolf Steiner heeft het gezien als een taak van zijn filosofische werken om "in deze zin de kennistheorie een paulinisch fundament te geven" en "de paulinische gedachte op het gebied van de kennistheorie" voor te leggen aan de mensen van onze tijd. [13] Worden de zedelijke idealen met morele fantasie uit de geestelijke-goddelijke wereld geput, dan leidt dat tot liefde-daden in de zin van de Christusimpuls, die niet plichtmatig worden verricht maar uit liefde voor de deugd, die ieder mens afzonderlijk in volle vrijheid in zich ontplooit. En zo kon Rudolf Steiner in zijn voordrachten over de filosofie van Thomas van Aquino zeggen: "Het ethisch individualisme ... bouwt op de Christusimpuls in de mens." [14]

De *Filosofie van de vrijheid* is een filosofisch boek. Maar het is geen filosofische vakliteratuur waarvoor de leek moet terugschrikken. De gedachten die het bevat zijn opwindend, ze raken het mensengemoed; ze willen in het hart leven en bewogen worden. Ze stammen uit een bewustzijn dat weet: "in het denken heeft men een tipje van het wereldgeheim beetgepakt". Denken we deze gedachten mee, dan hebben we echte belevenissen waardoor we met de wereldgeheimen zijn verbonden. "Pakt men dat denken in zichzelf beet", dit levensvolle denken, waarvan het gewone verstanddenken slechts het lijk is, "dan komt men tot het goddelijke in zichzelf". [15] Het lezen van zo'n boek veronderstelt een zielehouding die bereid is om zich door nieuwe belevenissen wakker te laten maken. Men ontwaakt dan in zijn bewustzijn tot een ander denken dan de gewone manier van denken die van het lichamelijke en zintuiglijke uitgaat, en men weet uit eigen ervaring wat het door Steiner bedoelde vrije, zuivere levende denken is. Men bevindt zich op de weg van een innerlijke zelfopvoeding wanneer men de leidraad juist wil gaan gebruiken. De auteur spreekt zelfs van een soort van denkscholing die met dit innerlijk-geestelijke zelfopvoedingsmiddel is aangereikt, omdat het om gedachten gaat die de ziel een stuk verder kunnen brengen. Men kan ermee en erdoor groeien, omdat de gedachten op zo'n manier uit elkaar voortvloeien zoals een organisme zich vormt. Degene die ze neerschreef "gaf zich aan de wijze over waarop de gedachten zich voegden". Wie zich er zo toe verhoudt als de virtuoos tot de componist, door in zichzelf het geheel op adequate wijze opnieuw te scheppen, die bereikt als doel van zijn leven: katharsis, zuivering van de ziel van alles wat haar hindert harmonisch te zijn. Het zuiver geworden denken doortrekt de hele mens; het brengt zichzelf in harmonie met het voelen en willen. De mens denkt dan vanuit een bewustzijn dat zichzelf als een geestelijke entelechie [d.i. een wezen dat zijn telos (= doel) in zichzelf draagt; de vertaler] weet. Een in hem aangelegd wezensdeel, het "geesteszelf", ontvouwt zich. En de hem eigen gestalte van de levensstromen begint zich te vergeestelijken. Dat maakt dan handelingen mogelijk die voortkomen uit vrij geschonken liefde bij de uitoefening van de *morele fantasie*.

Zolang de mens uit instincten van zijn fysiek lichaam, uit de driften van zijn levenslichaam, uit de hartstochten van zijn ziele-wezen handelt, zolang hij zich alleen door zintuiglijke indrukken laat bepalen, handelt hij niet vrij. Maar zoals hij door de eigen aard van zijn tegenwoordige bewustzijn zelf de uiterlijke wereld van de zintuigen voor zichzelf tot illusie maakt, en door denkscholing kan leren haar als halve werkelijkheid te zien en tot een geheel te vervolledigen, zo kan hij ook zijn louter instinctmatige, driftmatige, hartstochtelijke en het echte eigen wezen verhullende handelen tot een openbaring van zijn echte

betwijfeld. Het vereist een zuivere, niet vertroebelde blik en daarmee een zuivere, *onbevange*n en voor de werkelijkheid openstaande ziel, die innerlijk ervaart, wat daar uiterlijk door de zon beschenen wordt.

De zon neemt onder de planeten een *middenpositie* in. Steiner brengt naar voren, dat er een levendige wisselwerking bestaat tussen de zon en de overige planeten. Voortdurend gaan er geestelijke stromen van de zon naar de planeten en weer terug (GA 119, 3e voordracht). Het laat zich goed vergelijken met de aard van de bloedsomloop in ons lichaam. De zon is zo *het hart van ons planetenstelsel*. De zonnekrachten bemiddelen ook in de tegenstelling die bestaat tussen de aard van de bovenzonnige en de onderzonnige planeten. De bovenzonnige planeten vertegenwoordigen *bevrijdende* vermogens: een eigen geheugen (Saturnus), een zelfstandig denkvermogen (Jupiter) en de gave van de taal (Mars) maken de mens tot een wezen dat zijn vrijheid kan beleven. Daarentegen is het karakter van de onderzonnige planeten meer *lotsbepalend*: zij bepalen het gemoed, temperament en de fysieke gesteldheid van de mens als karmische gegevens. De zon doet met haar warmtekrachten de substantie van het lot oplichten en oplossen in de vlam van de vrijheid om vanuit de evt. misbruikte vrijheid weer een nieuw lot als karmische substantie aan te maken.

Een algehele harmonie van zielkrachten maken iemand die vervuld is van zonnestemming tot *een stralend type* (Stibbe) en *een volledige mens* (Lievegoed). *Binnen- en buitenwereld zijn volmaakt in balans*, waarbij de actieve- en passieve gesteldheid elkaar in evenwicht houden.

Ter afsluiting

Hoe verhouden zich nu de diverse wereldbeschouwingsstemmingen tot de verschillende wereldbeschouwingen? In principe is iedere combinatie mogelijk. Steiner geeft echter bij één stemming aan dat ze zich het best leent voor een heel bepaalde wereldbeschouwing, namelijk de gnosis bij het spiritualisme. Geldt iets dergelijks ook voor de overige stemmingen? Sigismund von Gleich heeft in zijn *Wahrheit als Gesamtumfang aller Weltansichten* deze vraag bevestigd en er ook een uitwerking aan gegeven. Deze uitwerking willen we hier zonder commentaar laten volgen om er bij de behandeling van de afzonderlijke wereldbeschouwingen te zijner tijd op terug te komen:

- Gnosis	thuis in <i>Spiritualisme</i>	en <i>Pneumatisme</i>
- Logicisme	thuis in <i>Monadisme</i>	en <i>Psychisme</i>
- Voluntarisme	thuis in <i>Dynamisme</i>	en <i>Idealisme</i>

kaatst. Wat zich in de maan zelf bevindt blijft daarbij *verborgen*. Voor de ingewijde is echter waarneembaar, dat in de maansfeer als in een vesting zich wezens schuilhouden die in vroeger tijden op aarde in eminente zin de ontwikkeling van de mensheid dienden met hun beeldende waarheden. In hun huidige functioneren verzorgen de maanwezens in hun spiegelende, reproducerende werking met name de *levenssfeer*. Hiermee zijn erfelijkheidskrachten gemoeid vanwaaruit het lichaam wordt opgebouwd, en krachten die het dierlijk-fysieke in de mens onderhouden en die samenhangen met zijn seksualiteit.

Opvallend genoeg wordt in de dag- en nachtcyclus de invloed van de maan wederom verbonden met een invloed op de *bewustzijnsziel*, echter dit keer *overdag*. Deze invloed bestaat eruit dat de mens in de gelegenheid wordt gesteld om zich vanuit innerlijk verwerkte indrukken bewust weer met de buitenwereld in verbinding te stellen en tot *gericht zelfbewust handelen* over te gaan.

Bij het occultisme behoort een zieletype dat door Stibbe als *het dromerige type* gekenschetst wordt. Evenals bij het ik-bewuste type *domineert de binnenwereld*, maar dit maal *in meer passieve zin*. Dit brengt een weinig wakker, dof, dromerig in zichzelf besloten bewustzijn met zich mee, dat er toe neigt sterk gebonden te blijven aan de werking van de levenssfeer, zoals die vooral tot uitdrukking komt in de zinnelijke driften en instincten. Lievegoed geeft het maantype weer als *de conservator*, gelet op de tendens van het doen voortbestaan van het verleden. Dit komt uiterlijk tot gelding in de sfeer van voortplanting en erfelijkheid. Maar deze neiging kan men ook terugvinden op het innerlijke vlak, namelijk in de aardse gangbare beschouwingswijze, waarbinnen de eigen denkactiviteit nog sterk achterwege blijft en die resulteert in nog weinig sprekende, bleke voorstellingen, waarin zich de werkelijkheid weerspiegelt. De Maan verzorgt het uiterlijke aardse leven maar verschaft tegelijkertijd in innerlijk zin een aardse vorm van zelfbewustzijn, als aardse pendant van de bewustzijnsziel.

Empirisme

Empeiria is het griekse woord voor *ondervinding, ervaring*. Empiristen zijn klassiek gesproken de filosofen, die de (zintuiglijke) ervaring als uitgangspunt nemen voor de opbouw van de kennis. Steiner bestempelt het empirisme als die zielestemming die de ervaring "eenvoudigweg" neemt voor wat zij is. Iemand is empirist als hij geneigd is in zijn ziel de werkelijkheid op te vatten zonder er iets aan af te doen of aan toe te voegen. Of dit in zijn eigen waarde laten van het gegevene wel zo'n eenvoudige gesteldheid is, moet worden

mensenwezen maken. "Zijn geestelijk wezen handelt pas als hij de impulsen voor zijn handelen in het gebied van zijn zintuig-vrije denken als morele intuïties vindt. Dan is hij een vrij, uit zichzelf handelend wezen." [16] Zo schrijft de auteur van de *Filosofie van de vrijheid* in 1925 over zijn toenmalige streven en hij voegt eraan toe dat hij wilde aantonen dat men wanneer men de werkelijkheid van het lichaamsvrije denken doorziet, ook de vrijheid begrijpt. Het kennen wordt dan tot een proces in de werkelijkheid, de vrijheidsfilosofie tot een werkelijkheidsfilosofie.

Zulke gedachten waren volgens de beschrijving in zijn autobiografie voor het eerst in de tachtiger jaren van de vorige eeuw bij Rudolf Steiner opgekomen. Er was een nieuw Michaels-tijdperk begonnen. Wie door hem was geïnspireerd kon moedig en krachtig de toentertijd bestaande opvattingen die ten overstaan van de heersende tijdsomstandigheden dikwijls vertwijfelende pessimistische wereldbeschouwingen waren, tegenwicht bieden. Als jonge student in Wenen had Steiner ze reeds ontmoet, vooral in de uitingen van een zo belangrijke persoonlijkheid als de dichteres Marie Eugénie delle Grazie die hij als middelpunt van een geestelijk hoogstaande kring had leren kennen. In de confrontatie met haar schokkende opvatting over de mens en de almachtige natuur die hem en zijn idealen hoont en wreed vermorzelt, werden Steiners ideeën over de waarde van de innerlijk vrije mens die "uit zichzelf schept wat aan het leven zin en inhoud geeft" geboren. Aldus aangespoord om haar tegen te spreken, waagde hij het om aan de dichteres een "open brief" te richten waarvan hij aan het eind van zijn leven kon zeggen dat het de oerel van zijn boek over de vrijheid bevatte. Er staan zinnen in als: "Laat de natuur maar dagelijks vernietigen wat we opbouwen, we kunnen ons daardoor elke dag verheugen op nieuwe scheppingen"; en: "Waarachtig, we zouden toch eindelijk eens moeten toegeven dat een wezen dat zichzelf kent, niet onvrij kan zijn." [17]

Toen in het begin van de negentiger jaren de *Filosofie van de vrijheid* was geschreven en uitgegeven, was daarmee voor Rudolf Steiner de eerste periode van zijn leven afgesloten. Terugblikkend beoordeelt hij die zo, dat het tot dan doorlopen leven gekenmerkt werd door een intensief leven temidden van de raadsels en vragen die door de moderne natuurwetenschap zijn ontstaan. In de *Filosofie van de vrijheid* waren, zo schrijft hij zelf in zijn beschrijving van zijn ontwikkelingsweg, de gedachten neergelegd die "de geestelijke wereld mij tot de tijd van mijn dertigste levensjaar had gegeven". [18] Nu zag hij zich voor de geweldige taak staan om de ideeën te vormen voor de geestelijke wereld zelf. De weg naar de "anthroposofie" was vrij.

NOTEN

- 1 *Geschichtliche Symptomatologie*, GA 185, 6e voordracht.
- 2 *Briefe*, Band I, GA 38, brief van 5 dec. 1890.
- 3 *Briefe*, Band II, GA 39, brief van 14 december 1893.
- 4 t.a.p. brief van 4 nov. 1894.
- 5 *Mein Lebensgang*, GA 28, Dornach 1962, blz. 244.
- 6 t.a.p. blz. 123.
- 7 t.a.p. blz. 173.
- 8 Voordracht van 15 oktober 1921.
- 9 *Von Seelenrätseeln*, GA 21.
- 10 zie opmerking 5, blz. 247.
- 11 *Das Sonnenmysterium und das Mysterium von Tod und Auferstehung*, GA 211, voordracht van 2 april 1922.
- 12 Voordracht van 7 mei 1922.
- 13 *Der Christus-Impuls und die Entwicklung des Ich-Bewusstseins*, GA 116, 7e voordracht.
- 14 *Die Philosophie des Thomas von Aquino*, GA 74, voordracht van 24-5-1920.
- 15 *Mysteriengestaltungen*, GA 232, voordracht van 23 november 1923.
- 16 zie opmerking 5, blz. 166.
- 17 idem, blz. 131.
- 18 idem, blz. 232.

laat zich weliswaar - en dat geldt ook voor alle andere stemmingen - combineren met iedere wereldbeschouwing, maar zij is volgens Steiner toch het meest op z'n plaats, "thuis", in het *Spiritualisme*.

De planeet *Saturnus* wordt door Steiner het wereldlichaam in ons planetenstelsel genoemd, dat zich volledig overgeeft aan zijn eigen wezen. Hij straalt zijn eigen wezen uit naar de wereld, spreekt altijd alleen over zichzelf. Zijn wezen onthult zich op den duur als een soort *geheugen* van ons planetenstelsel. Over de dingen uit de tegenwoordige tijd zwijgt hij. Wel neemt hij deze indrukken uit het heden in zich op maar voordat hij zich daarover uit wil spreken moet hij ze eerst voldoende innerlijk verwerkt hebben. Vol warmte en innerlijke gloed kan hij dan spreken over *het verleden* van het planetenstelsel. Hij doet dat met zo'n overgave en enthousiasme, dat het gevaar niet ondenkbeeldig is dat hij anderen in de ban brengt van dit verleden.

In het dag- en nacht ritme blijkt Saturnus de planeet die in het diepst van de *nacht* op sommige momenten de mens in zijn *bewustzijnsziel* aanzet tot volstrekt onbewuste handelingen. Dit kan zich dan manifesteren als het *in de slaap spreken* of in nog sterkere zin als *slaapwandelen*.

De algemene zielegesteldheid die ten grondslag ligt aan de kenhouding van de gnosticus is zodanig, dat *de innerlijke wereld domineert* en wel *in een actieve zin*. Dit vervult zijn van innerlijke activiteit gaat samen met een sterk ik-bewustzijn. Stibbe noemt dit zieletype daarom *het ik-bewuste type*. Lievegoed spreekt van *de onderzoeker*. De in sterke mate optredende tendens van verinnerlijking maakt de samenhang met een sterk innerlijk ontwikkelde, actieve bewustzijnsziel bij dit type vrij duidelijk.

Occultisme

Een vertegenwoordiger van het occultisme acht zich te enen male incompetent om in de uiterlijke waarneming tot het wezen van de werkelijkheid door te dringen. De wereld der zinnen wordt beleefd als een *schijnwereld*, waar het wezenlijke gehalte volledig achter schuilgaat. Deze zielehouding sluit het best aan bij de wereldbeschouwing van het materialisme. De materialistische denkwijze komt, hoe bruikbaar ook voor de techniek, niet toe aan het innerlijk wezen der dingen, en verhoudt zich daartoe als een droom tot de werkelijkheid.

Steiner beschrijft de *maansfeer* als een verzameling van geestelijke wezens die zich in sterke mate van de rest van het universum hebben afgesloten. Naar buiten toe gedraagt de maan zich als een *spiegel van het universum*. Alles wat zij aan kosmische straling ontvangt wordt op beeldende wijze weer terugge-

legt voor het niet-zintuiglijke, maar vanuit het voornemen om er allerlei verbindingen mee tot stand te brengen. Mercurius vertegenwoordigt de meesters van *het combinerende denken*. Een denken dus dat wel handig en vol speelse ingevingen is, maar wat niet doordringt tot de wijsheidssfeer van de levende begrippen zelf en genoeg neemt met een beweeglijk bestaan aan de oppervlakte der dingen, niet gehinderd door te weinig diepgang. Zo levert Mercurius de krachten, die met name de aanleg voor het *verstand* verzorgen.

Van Steiner vernemen we dat de werking van Mercurius in de cyclus van dag en nacht tot uitdrukking komt in de mogelijkheid ons *overdag* in onze gedachtenwereld tijdelijk terug te trekken en daarin opgedane uiterlijke indrukken van buitenaf al combinerend te verwerken. Een invloed, die zich net zoals bij Jupiter richt op de *verstands- en gemoedsziel*, zij het nu in de zin van ons gewone dagelijkse bewustzijn.

Sibbe spreekt bij deze kenhouding van *het beweeglijke type*. Hierbij is sprake van een verhouding tot de werkelijkheid, waar *binnen- en buitenwereld in gelijke mate in het spel* zijn. Bij dit evenwicht is echter sprake van een overwegend *passieve gesteldheid*. Er wordt namelijk geen poging gedaan om werkelijk orde te scheppen door het wezenlijke daadwerkelijk op te zoeken vanuit innerlijke activiteit: de aanvankelijke onsamenhangendheid (chaos) in de kennis wordt niet tot oplossing gebracht maar voor lief genomen. Deze grondhouding vormt een duidelijke tegenstelling tot die welke aan te treffen is bij het overheersende type met z'n verwantschap tot de Jupiter-sfeer.

Lievegoed spreekt van *de vernieuwer*. Hij is iemand die telkens weer nieuwe verbindingen weet te leggen en altijd weer handig weet in te spelen op nieuwe situaties, zonder dat daar grondig overleg aan te pas komt. Maar uiteraard wel het nodige intellect, en dan vooral in de meer praktische zin. De specifieke samenhang met de verstandsziel, zij het in een meer passieve zin dan bij het Logicisme, hoeft niet te verrassen.

Gnosis

Het griekse woord *gnosis* betekent: *onderzoek*, of ook wel: het *inzien* of het *inzicht*. Een gnosticus is geneigd tot vorsende diepzinnigheid. Hij wil met behulp van zijn innerlijke kenniskrachten actief doordringen tot het wezen der dingen. Met oppervlakkige kennis neemt hij geen genoegen. Zijn streven is erop gericht om met inzet van heel zijn wezen de werkelijkheid, die het onderwerp van zijn innerlijke beschouwing is, daadwerkelijk te *doorgronden*, tot helder inzicht te brengen. Hij is erop uit om het oorspronkelijk gehalte der dingen weer op te diepen en terug te vinden in zijn innerlijk. Deze stemming

DE ZEVEN WERELDBESCHOUWINGSSTEMMINGEN

door Rudolf Steiner¹

Wat ik tot nu toe heb gezegd, heeft betrekking op het vormgeven van de menselijke gedachte door de geestelijke kosmos van de in onze geestelijke omgeving rustende twaalf geestelijke dierenriemtekens.

Maar er is nog iets anders wat de menselijke wereldbeschouwingen bepaalt. Dit andere zal u het beste inzien door wat ik nu laat volgen.

Men kan in zijn ziel zo gestemd zijn, ongeacht door welke van de twaalf geestelijke dierenriemtekens men in de ziel wordt beschenen, dat men deze stemming van de ziel als *gnosis* kan kenschetsen. Deze stemming drukt zich uit in de gehele manier waarop de wereldbeschouwing in deze ziel werkzaam is. Men kan gnosticus zijn. Men is gnosticus, wanneer men erop afgestemd is om niet door de zintuigen of iets dergelijks, maar door bepaalde in de ziel zelf liggende kenvermogens de dingen in de wereld te leren kennen. Men kan gnosticus zijn en bijvoorbeeld een bepaalde neiging hebben om zich door het geestelijke dierenriemteken te laten beschijnen dat we hier als spiritualisme hebben gekenschetst. Dan zal men in zijn gnostiek heel diep de samenhangen van de geestelijke werelden kunnen belichten.

Men kan bijvoorbeeld ook een gnosticus van het idealisme zijn; dan zal men een bijzondere aanleg hebben, de idealen van de mensheid en de ideeën van de wereld helder te zien. Er bestaat echter onderscheid tussen de ene en de andere mens met betrekking tot het idealisme dat beide kunnen hebben. Zo is de een een idealistische dweper, die steeds praat over het feit dat hij een idealist is, die slechts steeds het woord ideaal, ideaal in de mond neemt, maar niet veel idealen heeft, die niet het vermogen heeft, in scherpe contouren en met innerlijk schouwen, de idealen werkelijk in zijn ziel op te roepen. Zo iemand onderscheidt zich dan van de andere die niet alleen over idealen spreekt, maar deze in zijn ziel weet uit te tekenen als duidelijk geschilderde beelden. De laatste, die het idealisme heel concreet innerlijk pakt, zo intensief pakt als men met de hand uiterlijke dingen pakt, is op het gebied van het idealisme een gnosticus. Men zou ook kunnen zeggen: hij is helemaal gnosticus, maar laat zich met name door het geestelijke dierenriemteken van het idealisme beschijnen.

Er zijn mensen, die zich bijzonder sterk laten beschijnen door het wereldbeschouwingsbeeld van het realisme, maar die zo door de wereld gaan, dat ze door de hele manier waarop ze de wereld ervaren, hoe ze zich tegenover de wereld opstellen, de andere mensen heel veel kunnen vertellen over deze wereld. Zij zijn noch idealist, noch spiritualist; ze zijn heel gewone realisten. Zij zijn in staat werkelijk fijnzinnig te ervaren wat om hen heen in de uiterlijke realiteit plaatsvindt en ze zijn fijngevoelig en ontvankelijk voor de kenmerken-de eigenschappen van de dingen. Zij zijn echte gnostici; alleen zijn ze gnostici van het realisme. Zulke gnostici van het realisme bestaan er en soms zijn spiritualisten of idealisten helemaal geen gnostici van het realisme. We kunnen zelfs meemaken dat lieden die zich goede theosofen noemen, door een galerij met schilderijen lopen en helemaal niets over de schilderijen kunnen zeggen, terwijl anderen, die helemaal geen theosoof zijn, die echter gnostici van het realisme zijn, zeer waardevolle dingen kunnen zeggen, omdat ze met hun gehele persoonlijkheid in contact komen met de aanwezige realiteit van de dingen. Of: hoeveel theosofen gaan de natuur in en weten helemaal niet hoe ze het heel verhevene en grootse van de natuur met de hele ziel kunnen omvatten: zij zijn geen gnostici van het realisme. Maar er zijn gnostici van het realisme.

Er bestaan ook gnostici van het materialisme. Dat zijn evenwel vreemde gnostici. Maar precies zoals men gnosticus van het realisme is, zo kan men gnosticus van het materialisme zijn; dit zijn echter mensen die alleen zin(tuig), gevoel en gewaarwording hebben voor al het stoffelijke, die het stoffelijke door de onmiddellijke aanraking willen leren kennen, zoals de hond, die de stoffelijke kant van iets besnuffelt en daardoor heel intiem leert kennen en die eigenlijk met betrekking tot de materiële dingen een uitstekende gnosticus is.

Men kan gnosticus voor al de twaalf wereldbeschouwingsrichtingen zijn. Wanneer we de gnosis juist willen plaatsen moeten we een cirkel tekenen; die cirkel geeft aan dat de gnosis door alle twaalf wereldbeschouwingsbeelden kan wandelen. Zoals een planeet door de twaalf dierenriemtekens loopt, zo kan de gnosis alle twaalf beelden van wereldbeschouwing doorlopen.

De gnosis zal evenwel de grootste verdienste voor het heil van de mensenzielen hebben, wanneer de gnostische stemming voor het spiritualisme wordt aangewend. Men zou kunnen zeggen: de gnosis is in het spiritualisme helemaal thuis. Ze is daar in "haar" huis. In de andere wereldbeschouwingsbeelden is ze buitenshuis. Logisch gezien heeft men geen recht om te zeggen dat er geen materialistische gnostiek kan zijn. Mensen die op pedante wijze met begrippen en ideeën omgaan kunnen makkelijker met zulke dingen uit de voeten als de gezonde logisch ingestelde figuren, die het iets gecompliceerder hebben. Men zou bijvoorbeeld kunnen zeggen: ik wil niets anders gnosis noemen dan wat in

Logicisme

Een logicist voelt zich vanuit zijn zielewezen sterk aangetrokken tot het *denken*. Niet tot het denken in een droge, verstarde vorm, maar tot een levend denken, waarin begrippen in zo'n hechte samenhang tot elkaar staan als de verschillende delen in een levend organisme. Dit leven en weven in een gedachtenstelsel is zijn specialiteit. De orde van het denken wordt door hem gesteund en onderhouden.

Over *Jupiter* bericht Steiner dat hij *de denker* van ons planetenstelsel is. In zijn domein zijn wezens verenigd die vooral het denken verzorgen. Alle vormkrachten voor de verschillende wezens van het universum zijn in Jupiter in de vorm van gedachten aanwezig. Terwijl Saturnus over het verleden vertelt, komt Jupiter tot een levendige opvatting van het heden van het universum. De machten van Jupiter brengen het menselijk denken in een gloedvolle beweging. Zij zijn de helpers van de mens bij de ontwikkeling van *wijsheid*.

In het ritme van dag en nacht kan Jupiter zich *s' nachts* doen gelden. Steiner beschrijft hoe de wezens van Jupiter de mens in zijn slaap stimuleren tot de *beeldentaal van de droom*. Het wezensdeel van de ziel, dat hierbij met name is betrokken is dat van de *verstands- en gemoedsziel*.

Het denken stelt de mens in staat om vanuit de chaos, de onsamenhangendheid, die hem aanvankelijk tegemoetkomt, te komen tot een geordend, samenhangend beeld van de werkelijkheid. De indrukken van buitenaf worden op een passende wijze innerlijk verwerkt tot een vlechtwerk van gedachten, waarin de realiteit zich weerspiegelt. Er is sprake van *actief evenwicht tussen innerlijke wereld en buitenwereld*. De werkelijkheid wordt op treffende wijze innerlijk omvat en beheerst door de orde van het denken. Stibbe noemt dit zieletype *het overheersende type*. Lievegoed spreekt kortweg van *de denker*. Genoemde kwaliteiten zijn goed te plaatsen tegen de achtergrond van een sterk van innerlijke activiteit vervulde verstandsziel.

Transcendentalisme

Voor iemand die het transcendentalisme is toegedaan is het wezen van de dingen in eigenlijke zin uiterlijk niet waarneembaar. Hij ervaart dit wezen als iets wat hem in de waarneming weliswaar in oppervlakkige zin tegemoet komt, maar hem niet in de volle zin kan bereiken. Het gaat zijn ervaring te boven en blijft zo voor hem *transcendent*.

Mercurius wordt gekenschetst als een planeet, die wel interesse aan de dag

De mysticus richt zich op zijn innerlijk als de plaats, waar de wereld haar wezen kan onthullen. In de diepten van de ziel is namelijk het goddelijke werkzaam aanwezig. Dit goddelijke kan zich pas in directe zin openbaren bij een ziel die een hoge mate van *zuiverheid* heeft bereikt. Het eigen willen in zo'n ziel moet tot rust zijn gebracht, er moet sprake zijn van een grote bereidheid tot overgave en medeleven. Als zo de vermogens tot *liefde* sterk genoeg ontwikkeld zijn, kan het wezenlijke daadwerkelijk beleefd worden en is een innerlijk schouwen mogelijk.

Over de planeet *Venus* wordt verteld dat zij eigenlijk vrijwel niets wil weten van het uiterlijk heelal. De meeste indrukken uit het universum beschouwt zij als een regelrechte inbreuk op haar zuiverheid. Daarentegen is zij enorm ontvankelijk voor datgene wat van de aarde komt. Alles wat van de aarde komt wordt door haar liefdevol teruggespiegeld, waarbij met name de geheimen van de ziel haar bovenmatig interesseren. In dit terugspiegelen worden de aardse gebeurtenissen omgevormd tot droombeelden. In uitzondering op haar overigens afwijzende houding ten aanzien van de kosmos luistert zij wel heimelijk vol overgave naar datgene wat Mars te vertellen heeft. Venus levert de mens de krachten voor de aanleg van het *gemoed* en het *temperament*.

Ook de invloed van Venus richt zich net zoals bij Mars primair op de *gewaarwordingsziel*. Dit keer betreft het alle invloeden die *overdag* vanuit de zintuiglijke wereld op de menselijke ziel inwerken. Venus vertegenwoordigt alles wat op de mens afkomt aan indrukken, eigenlijk *de zintuiglijke wereld als zodanig*.

Het zieletype dat beantwoordt aan de kennishouding van de mysticus is door Stibbe *het esthetische type* genoemd. Wanneer we nagaan hoe het bij dit type gesteld is met de verhouding van het innerlijk tot de buitenwereld dan blijkt de nadruk niet op het eigen zelf te liggen maar op datgene wat zich diep in de ziel als *buitenwereld* in zijn innerlijke kwaliteiten doet gelden. Ten aanzien van die wereld is sprake van een *passieve, meegaande grondhouding*: vol overgave, ontvankelijkheid en luistervaardigheid, waarbij het eigene zwijgt. Lievegoed spreekt bij dit zieletype van *de verzorger*. Ook in deze betiteling komt een koesterende, liefdevolle aandacht naar voren voor de omgeving. Er bestaat een grote ontvankelijkheid voor de indrukken van buitenaf, waarbij de gewaarwordingsziel wederom de boventoon voert, zij het hier in een meer meegaande, passieve zin.

de geest binnendringt. Dat is een willekeurige begripsbepaling, het is net zo willekeurig als wanneer iemand zou zeggen: tot nu tot heb ik alleen in Oostenrijk viooltjes gezien, dus noem ik alleen datgene viooltje wat in Oostenrijk groeit en de viooltjeskleur heeft en niets anders. Het is logisch evenzeer onmogelijk om te zeggen dat de gnosis alleen in de wereldbeschouwing van het spiritualisme bestaat; want gnosis is een "planeet" die de geestelijke sterrenbeelden doorloopt.

Er is nog een andere wereldbeschouwingsstemming. Hier zeg ik 'stemming', terwijl ik anders over 'nuance' en 'beelden' spreek. En men heeft in de nieuwe tijd gedacht op een lichtere manier - maar ook hier is "het lichte zwaar"! - deze tweede wereldbeschouwingsstemming te leren kennen, omdat deze stemming in het geestelijke sterrenbeeld van het idealisme juist door *Hegel* vertegenwoordigd is. Maar als men de wereld bekijkt op de manier van deze bijzondere wereldbeschouwingsstemming van Hegel, hoeft men niet, zoals bij hem, alleen in het geestelijke sterrenbeeld van het idealisme te staan, maar men kan wederom door alle sterrenbeelden gaan. Het is de wereldbeschouwingsstemming van het *logisme*. Deze wereldbeschouwingsstemming van het logisme bestaat er vooral in, dat de ziel werkelijke gedachten, begrippen en ideeën in zich kan oproepen en deze gedachten en ideeën zo aanwezig kan laten zijn, zo in zichzelf kan laten leven, dat zo'n ziel van het ene begrip of de ene gedachte op het andere of de andere komt, zoals men kijkend naar een menselijk organisme van het oog naar de neus en naar de mond gaat en dit alles als bij elkaar behorend beschouwt; zo is het bij Hegel, waar alle begrippen die hij kan vatten, zich tot een groot organisme van begrippen aaneensluiten. Dat is een logisch begripsorganisme. Hegel was eenvoudigweg in staat om alles wat in de wereld als gedachte kon worden gevonden, op te zoeken en op te nemen, gedachte aan gedachte te rijgen en daaruit een organisme te maken: logisme! Net als Hegel kan men het logisme ontwikkelen in het sterrenbeeld van het idealisme, men kan het ontwikkelen, net als *Fichte*, in het sterrenbeeld van het psychisme en men kan het in andere geestelijke sterrenbeelden vormgeven. Wederom is het logisme iets, dat als een planeet door de dierenriemtekens gaat, dat cirkelvormig door de twaalf geestelijke dierenriemtekens gaat.

Een derde stemming van de ziel, die wereldbeschouwingen voortbrengt, kunnen we bijvoorbeeld bij *Schopenhauer* bestuderen. Terwijl de ziel van Hegel, wanneer die naar de wereld kijkt, zo is gestemd, dat alles wat in de wereld begrip is zich aanvankelijk als logisme voordoet, neemt Schopenhauer door de speciale stemming in zijn ziel al datgene in de ziel op wat met de wil te maken heeft. Voor hem bestaan de natuurkrachten uit wil, de hardheid van de steen is wil, alles wat realiteit is, is wil. Dat komt uit de bijzondere

stemming van zijn ziel. Nu kan men zo'n wereldbeschouwing van het willen, zo'n wereldbeschouwingsstemming van de wil wederom als een planeet beschouwen, die door twaalf geestelijke dierenriemtekens gaat. Deze wereldbeschouwingsstemming wil ik **voluntarisme** noemen. Het is de derde wereldbeschouwingsstemming. Schopenhauer was voluntarist en hij was in zijn ziel vooral zo geconstitueerd, dat hij zich blootstelde aan het geestelijke sterrenbeeld van het psychisme. Zo ontstond de karakteristieke metafysica van de wil van Schopenhauer: voluntarisme in het geestelijke sterrenbeeld van het psychisme.

Neemt u eens aan dat iemand voluntarist zou zijn en bijzonder zou neigen naar het geestelijke sterrenbeeld van het monadisme. Dan zou hij niet zoals Schopenhauer een eenheidsziel, die eigenlijk uit wil bestaat, aan de wereld ten grondslag leggen, maar hij zou vele monaden, die echter wilswezens zijn, aan de wereld ten grondslag leggen. De Oostenrijkse dichter-filosoof *Hamerling* heeft deze wereld van het monadologische voluntarisme op de mooiste, scherpzinnigste en ik zou willen zeggen, innigste wijze vormgegeven. Waardoor is die karakteristieke leer van het "atomisme van het willen" van Hamerling tot stand gekomen? Doordat zijn ziel voluntaristisch gestemd was en hij zich vooral opensteld voor het geestelijke sterrenbeeld van het monadisme. Wanneer we tijd hadden, zouden we voor elke zielestemming in elk sterrenbeeld voorbeelden kunnen aanwijzen. Ze zijn in de wereld te vinden.

Een bijzondere zielestemming is die welke helemaal niet geneigd is om veel na te denken of te peinzen, of er nu achter de verschijnselen nog dit of dat bestaat, zoals bijvoorbeeld de gnostische stemming doet of de logische of de voluntaristische stemming, maar die eenvoudig zegt: ik wil dat, wat mij in de wereld tegemoet treedt, wat zich aan mij toont, wat zich uiterlijk aan mij openbaart, in mijn wereldbeschouwing opnemen. Dat kan men weer op alle gebieden doen, dat wil zeggen door alle geestelijke sterrenbeelden heen. Men kan het als materialist doen, zodat men alleen dat neemt, wat men uiterlijk tegenkomt; men kan het ook als spiritualist doen. Men spant zich niet in om een speciale samenhang achter de verschijnselen te zoeken, maar men laat de dingen naar zich toekomen en wacht af wat zich aanbiedt. Zo'n zielestemming kunnen we **empirisme** noemen. Empirisme is een zielestemming die de ervaring, zoals die zich voordoet, eenvoudig neemt zoals die is. Door alle twaalf geestelijke sterrenbeelden heen kan men empirist zijn, wereldbeschouwingsmens van de ervaring (*Erfahrungsweltanschauungs-Mensch*). Empirisme is de vierde zielestemming, die door alle twaalf geestelijke sterrenbeelden heen kan gaan.

Op dezelfde manier kan men voor de wereldbeschouwing een zielestemming

Voluntarisme

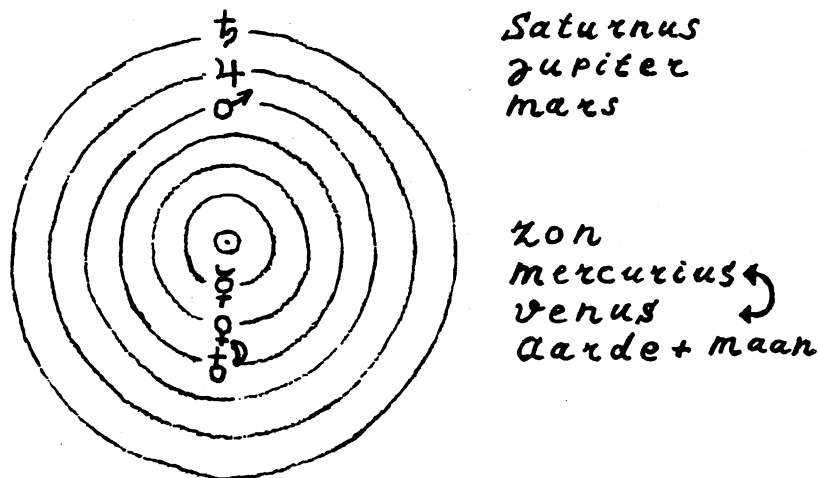
Voluntas is het latijnse woord voor de wil. Iemand is voluntarist, wanneer zijn wereldbeschouwing qua innerlijke beleving in het teken staat van de wil. De stemming van de ziel is zodanig, dat het de werkelijkheid ontmoet als iets wat wilskarakter bezit. De wereld wordt ervaren als een domein van krachten die invloed op de mens uitoefenen en in "weerwil" waarvan hij stand moet houden.

Mars wordt door Steiner de veelsprekende planeet in ons planetenstelsel genoemd. Een planeet met veel redenaars maar weinig denkers. Mars wil liever overreden dan overtuigen. Het primair streven is daarbij om te willen winnen met woorden, om iedereen zoveel mogelijk "eruit te kletsen". De verdienste van Mars is dat het de mens de impuls levert tot taalvorming. De kwalijke kant is hierbij echter dat deze taal op verschillende manieren kan worden misbruikt. In dat opzicht noemt Steiner hem de agitator van het heelal.

In de cyclus van dag- en nacht blijkt de werking van de Marssfeer in de *overgangen van dag en nacht*. Enerzijds brengt de macht van Mars de mens ertoe om met zijn zielewezen zijn fysieke omhulling te verlaten en in te slapen. Anderzijds stuurt dezelfde macht hem s'ochtends weer terug in zijn lichaam. De invloed richt zich hierbij op de *gewaarwordingsziel*. s'Avonds is ons innerlijk beleven van vermoeidheid vervuld, maar s'ochtends voelen we ons weer sterk en fris genoeg om te kunnen reageren op de indrukken van buitenaf, dan geeft de gewaarwordingsziel zich weer via bemiddeling van het gewaarwordingslichaam over aan de zintuiglijke wereld.

Het zieletype dat zich in een wereldbeschouwing qua belevingsgehalte als voluntarisme openbaart, wordt gekenmerkt door een *actieve gerichtheid op de buitenwereld*. In deze buitenwereld wil het zich in woord en daad krachtig manifesteren. De wereld moet worden veroverd! Stibbe spreekt van *het aggressieve type*, terwijl Lievegoed in zijn typering de dadendrang en het initiatiefvermogen naar voren laat komen: *de ondernemer*. De uiterlijke geldingsdrang is bij de Mars-mens zeer groot. Hij wil zich doen gelden, d.w.z. zijn krachten laten inwerken op de werkelijkheid. Een uitgesproken krachtfiguur, die zich wilskrachtig uitspreekt. Wanneer we bedenken, dat in het reageren op indrukken van buitenaf eigenlijk sprake is van een krachtwerking van binnenuit naar aanleiding van iets wat uit een andere wereld komt, dan kunnen we ons voorstellen dat de gewaarwordingsziel bij dit zieletype dominant is en wel in een actieve zin. Dit kan zich uiten in een heftig, stormachtig gevoelsleven.

om! (GA 119, 2e voordracht) De verwijzingen naar Mercurius en Venus dienen derhalve in de oude, oorspronkelijke betekenis te worden opgevat, waarbij Venus de planeet is waarvan de fysieke representant in haar baan het dichtst bij de Zon ligt.

De specifieke volgorde van de planeten is ook qua onderlinge verhoudingen van de grootste betekenis. Iedere bovenzonnige planeet blijkt in zijn betekenis een markante tegenstelling te vormen met die van de corresponderende onderzonnige planeet. De Zon is het stralende middelpunt van een drietal polariteiten, namelijk vanaf de Zon gerekend die van Mars - Venus, Jupiter - Mercurius en Saturnus - Maan. De reeks nu te behandelen wereldbeschouwingsstemmingen is geënt op deze tegenstellingen in genoemde volgorde. Als laatste komt de stemming aan bod, die behoort bij de zonnewerking.

ontwikkelen die niet tevreden is met wat de ervaring biedt die hem tegemoet treedt, met wat het beleven waaraan men zich blootstelt, oplevert, zoals dat bij het empirisme het geval is; maar men kan bij zichzelf zeggen: de mens is in de wereld geplaatst, in zijn eigen ziel beleeft hij iets over de wereld wat hij uiterlijk niet kan ervaren; men kan die zielestemming als een innerlijke noodzaak doorvoelen. Pas in de ziel onthult de wereld haar geheimen. Men kan om zich heen kijken - men ziet niet hetgeen de wereld aan geheimen bevat. - Zo'n zielestemming kan dikwijls zeggen: wat heb ik aan gnosis die zich met veel moeite een weg baant naar het schouwen van allerlei dingen? De dingen van de uiterlijke wereld waarover met tot schouwing komt, kunnen iemand het innerlijk van de wereld immers niet openbaren. Wat heb ik aan het logisme om een wereldbeschouwing op te bouwen? In het logisme drukt zich niet het wezen van de wereld uit. Wat helpt speculatie over de wil? Dat leidt slechts af van het schouwen in de diepte van de eigen ziel. En in deze diepte kijkt men niet, wanneer de ziel wil, maar juist wanneer zij zich overgeeft, willoos is. - Dus ook het voluntarisme is niet de zielestemming, die de ziel hier nodig heeft, ook niet het empirisme, het louter kijken of luisteren naar wat de ervaring en het beleven oplevert; maar het innerlijk zoeken, wanneer de ziel tot rust is gekomen, wanneer het goddelijke in de ziel oplicht. U merkt dat deze zielestemming **mystiek** genoemd kan worden.

Wederom kan men door alle twaalf geestelijke sterrenbeelden heen mysticus zijn. Het zal zeker niet bijzonder gunstig zijn, wanneer men mysticus van het materialisme is, dat wil zeggen, wanneer men niet het geestelijke, het spirituele, maar het materiële innerlijk beleeft. Want diegene is eigenlijk mysticus van het materialisme, die zich een speciale fijnzinnige gewaarwording, bijvoorbeeld voor hoe je je voelt, heeft eigen gemaakt, die je hebt wanneer je de een of andere stof geniet. Het is van een geheel andere orde wanneer men, ik zal maar zeggen, het sap van de ene plant geniet of het sap van een andere en nu afwacht wat daardoor in het organisme wordt bewerkstelligd. Men groeit aldus in zijn beleven met de materie samen, men wordt mysticus van de materie. Het kan zelfs zijn dat dat een opgave voor het leven kan worden, namelijk de levensopdracht dat men nagaat op welke wijze de ene of de andere stof, die van deze of gene plant komt, in het bijzonder op het organisme inwerkt; want de ene werkt speciaal op dit, de andere speciaal op dat orgaan. En op die manier mysticus van het materialisme zijn is een voorwaarde voor het onderzoeken van de afzonderlijke stoffen op hun geneeskracht. Men merkt wat de stoffen in het organisme doen. Men kan mysticus zijn van de materiële wereld, men kan ook mysticus van het idealisme zijn. Een gewone idealist of een gnostische idealist is geen mysticus van het idealisme. Mysticus van het

idealisme is diegene, die vooral in zijn eigen ziel de mogelijkheid bezit om uit innerlijk verborgen bronnen de idealen van de mensheid naar boven te halen, ze als innerlijke goddelijkheden gewaar te worden en als zodanig in de ziel te ervaren. Een mysticus van het idealisme is bijvoorbeeld *Meester Eckhart*.

Nu kan de ziel zo gestemd zijn, dat ze datgene niet kan gewaarworden wat in haar innerlijk opstijgt en wat zich als de eigenlijke innerlijke oplossing van de wereldraadsels voordoet, maar een ziel kan zo gestemd zijn dat ze bij zichzelf zegt: ja, in de wereld is iets achter alle dingen, zoals achter mijn eigen wezen, voorzover ik dit wezen waarneem. Maar ik kan geen mysticus zijn. De mysticus gelooft dat het in zijn ziel binnenvloeit. Ik voel het niet in mijn ziel binnenvloeien; ik voel alleen dat er, ergens buiten, moet zijn. - Men stelt in deze zielestemming voorop dat zich het wezen van de dingen buiten onze ziel en buiten hetgeen de ziel kan ervaren, bevindt; maar men veronderstelt dat dit wezen der dingen niet in de ziel zelf kan binnentreden, zoals de mysticus dat wel voor mogelijk houdt. Wanneer men veronderstelt dat achter alles nog iets is wat men niet met de waarneming kan bereiken, dan is men - en het beste woord daarvoor is wellicht - transcendentalist. Men neemt aan dat het wezen der dingen transcendent is, dat het niet in de ziel binnenkomt, zoals de mysticus dat aanneemt. Dus: **transcendentalisme**. De stemming van de transcendentalist is zo, dat hij het gevoel heeft: wanneer ik de dingen waarneem, dan komt het wezen van de dingen naderbij; alleen is de waarneming zelf niet dit wezen. Het wezen zit erachter, maar het nadert de mensen.

Nu kan de mens met zijn waarnemingen, met al zijn kenvermogens, het wezen van de dingen als het ware nog verder wegschuiven, dan de transcendentalist doet. Men kan zeggen dat het wezen van de dingen voor het uiterlijke kenvermogen van de mens helemaal niet bereikbaar is. De transcendentalist zegt: wanneer je met je oog rood en blauw ziet, dan is hetgeen je als rood en blauw ziet niet het wezen der dingen; het zit erachter. Je moet je ogen gebruiken en dan benader je enkel het wezen der dingen. Daarachter is het. - Deze zielestemming echter, die ik nu bedoel, wil niet in het transcendentalisme leven, maar ze zegt: men kan nog zozeer rood of blauw of deze of gene toon beleven, dat alles drukt niet het wezen der dingen uit. Het is daarachter verborgen. Het wezen van de dingen raak ik helemaal niet aan als ik waarneem. - Wie zo spreekt, die spreekt op dezelfde manier als wij gewoonlijk doen die op het standpunt staan: het wezen der dingen drukt zich niet uit in de uiterlijke zintuiglijke schijn, in de maya. We zouden transcendentalist zijn, wanneer we zouden zeggen: om ons heen breidt de wereld zich uit en deze wereld kondigt overal het wezen aan. Dat zijn we niet wanneer we zeggen: deze wereld is maya en men moet het innerlijk van de dingen op een andere

zich heeft verbonden met het objectief geestelijke.

Ten aanzien van het lichaam zijn drie wezensdelen werkzaam: het *fysieke lichaam*, het *etherlichaam* en het *gewaarwordingslichaam*. En ook in de ziel zijn drie wezenlijk anders functionerende onderdelen te onderscheiden, te weten: de *gewaarwordingsziel*, de *verstandsziel* en de *bewustzijnsziel*.

Planeten

De verschillende stemmingen van de ziel die elk een verschillende karakteristieke wijze van beschouwen met zich meebrengen, worden door Rudolf Steiner in samenhang gebracht met specifieke planeten. Wat hierbij planeet wordt genoemd strookt niet met de moderne astronomische definitie en wel om uiterlijke en innerlijke redenen.

Afgaande op de gangbare wetenschappelijke classificatie is de maan een satelliet van de aarde en geen planeet. Door Steiner wordt echter met planeet op een geestelijke invloedssfeer geduid, waarvan het betreffende hemellichaam niet meer dan de uiterlijke representant is. Als we onze blik richten op een planeet dan kijken we eigenlijk tegen de buitenkant aan van wat innerlijk gesproken een verzameling, een "kolonie" van geestelijke wezens is. (GA 231, 3e voordracht) De planeet in zijn fysieke verschijningsvorm is vanuit geesteswetenschappelijk oogpunt bekeken slechts een kenteken, een oriëntatiepunt: het wijst ons de richting van de woonplaats van bepaalde geestelijke wezens.

De volgorde waarin Steiner de verschillende wereldbeschouwingsstemmingen ter sprake brengt is heel bewust gekozen: zij is geënt op een naar de aarde toe afdalende reeks planeetsferen: hij begint bij de sfeer, die het verst van de aarde verwijderd is, namelijk die van *Saturnus*, gevolgd door de sfeer van resp. *Jupiter*, *Mars*, *Zon*, *Venus*, *Mercurius* en eindigend bij de sfeer, die zich het dichtst bij de aarde bevindt, die van de *Maan*. Deze volgorde kan uiterlijk in termen van fysieke afstand in beeld worden gebracht door de planeten op een bepaalde plaats in hun resp. baan te fixeren (zie nevenstaande figuur).

Van boven naar beneden gezien omcirkelen eerst in de buitenste banen Saturnus, Jupiter en Mars de zon: de zogenaamde *bovenzonlige planeten* ofwel *buitenplaneten*. Dan volgt in het midden de *Zon*. En daarna de zogenaamde *onderzonlige planeten* ofwel *binnenplaneten*, namelijk Mercurius, Venus en de Aarde met de Maan. Wat opvalt is, dat dit beeld als vergelijking op één punt niet lijkt op te gaan, namelijk wat de positie van Mercurius en Venus betreft: deze blijken verwisseld. Rudolf Steiner heeft echter naar voren gebracht, dat de benaming van die planeten in de loop van de tijd is veranderd. Wat in vroeger tijden Venus werd genoemd heet tegenwoordig Mercurius en anders-

het dan tot een innerlijk beleven: de mens antwoordt in zijn ziel met gewaarwordingen en gevoelens (Empfindungen) op de indrukken van buitenaf. Tot deze belevingen behoren ook driften, hartstochten e.d. Deze gewaarwordingen en gevoelens zijn een resultaat van een innerlijke activiteit, van een vermogen om innerlijk te reageren. Deze activiteitsbron wordt *gewaarwordingsziel* (Empfindungsseele) genoemd.

Voor de mens is de zielefunctie van het gewaarworden niet de hoogste. De menselijke ziel bouwt niet alleen voort op het lichaam, maar is in zijn functioneren erop gericht om als draagvlak te dienen van een hoger vermogen, namelijk van de denkende geest. Ook de constitutie van het fysiek lichaam en het etherlichaam komen al tegemoet aan dit geestelijk vermogen van de mens. In de ziel vindt zo niet alleen de ontmoeting plaats met de zintuiglijke wereld, maar ook met een wereld die van geestelijk gehalte is. De gewaarwordingsziel treedt in wisselwerking met het denken, de geest. In eerste instantie is daarbij de relatie van zodanige aard, dat het denken ingezet wordt ten behoeve van de gewaarwordingsziel. Denkkraft doordringt de gewaarwordingsziel. De mens gaat zich gedachten vormen over zijn innerlijke sensaties. Dit verheldert zijn kijk op de buitenwereld en stelt hem in staat om de materiële werkelijkheid voor eigen doeleinden praktisch in te richten en te benutten. Deze door het denken bediende ziel wordt *verstandsziel* (Verstandesseele), *gemoedsziel* (Gemütsseele) of ook wel *gemoed* (Gemüt) genoemd.

Aanvankelijk zal het denken worden ingezet in het kader van het eigenbelang van de mens. Het denken is echter een proces dat op zich de ziel in haar subjectiviteit te boven gaat. Al denkend bereikt de mens een getrouwe representatie van de werkelijkheid. De denkorde biedt overeenstemming met de wereldorde. Het denken stelt de mens in staat om tot waarheid te komen, d.w.z. om de werkelijkheid in haar objectiviteit te leren kennen. In de ziel is in min of meerdere mate een streven naar waarheid werkzaam. Objectieve kennis als resultaat van dit streven verbindt de mens met een bovenpersoonlijke en boven de tijd uitgaande, eeuwige orde. Dit geldt niet alleen voor de dimensie van het ware, maar ook voor dat wat in bovenpersoonlijke en boven de tijd uitgaande zin het schone en het goede te noemen is. Door zich te verbinden met de dimensie van resp. het ware, het schone en het goede in hun zelfstandige, boven het subject uitgaande betekenis, kan de mens deelhebben aan de eeuwige geest. Een onvergankelijk licht gaat dan in hem stralen. Datgene wat in de ziel als iets eeuwig oplicht wordt *bewustzijnsziel* (Bewusstseinsseele) genoemd. De bewustzijnsziel vormt de kern van de menselijke ziel. Deze "ziel van de ziel" zal des te krachtiger stralen naarmate men zich meer en meer heeft losgemaakt van de persoonlijke gevoelssfeer en meer en meer

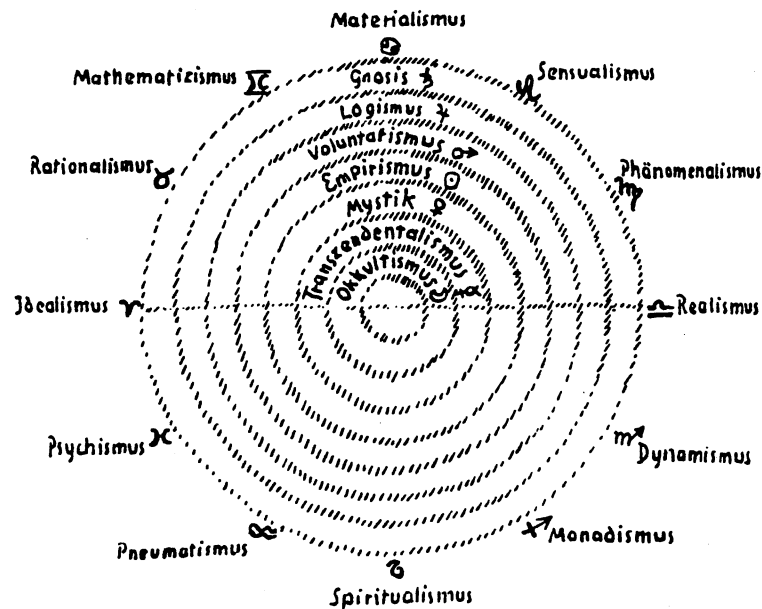
wijze zoeken dan door het uiterlijke zintuiglijke waarnemen en door de gewone middelen ter verwerving van kennis; dat is occultisme, de zielestemming van het **occultisme**.

Opnieuw kan men door alle geestelijke sterrenbeelden heen occultist zijn. Men kan zelfs occultist van het materialisme zijn. Ja, de knappe natuuronderzoekers van tegenwoordig zijn allemaal occultisten van het materialisme, want ze praten over atomen. Wanneer ze echter niet onverstandig zijn, zal het helemaal niet in hen opkomen om te beweren, dat men het atoom met wat voor methode dan ook kan benaderen. Het atoom blijft occult (verborgen). Ze houden er alleen niet van om occultist genoemd te worden, maar ze zijn het in de volle zin van het woord.

Andere wereldbeschouwingsstemmingen dan deze zeven, die ik hiergeschetst heb, zijn er in wezen niet, alleen overgangen van de ene naar de andere. Aldus moeten we niet alleen twaalf verschillende wereldbeschouwingsnuances onderscheiden die ons als in rust tegemoet treden, maar in elke van deze wereldbeschouwingsnuance kan een heel bijzondere stemming van de mensenziel voorkomen. Daaruit blijkt hoe geweldig veelvoudig de wereldbeschouwingen van de mensen kunnen zijn. Elk van deze zeven wereldbeschouwingsstemmingen kan men speciaal uitwerken, maar iedere wereldbeschouwingsstemming is weer eenzijdig in de een of andere nuance. Wat ik hier heb geschetst is op het gebied van het geestelijke het correlaat van hetgeen uiterlijk in de wereld de verhouding tussen de dierenriemtekens en de planeten is; we hebben in de geesteswetenschap dikwijls de zeven bekende planeten behandeld. We vinden daarin een beeld, een uiterlijk beeld, dat niet door ons is geschapen, maar dat binnenin de kosmos aanwezig is, voor de verhoudingen van onze zeven wereldbeschouwingsstemmingen tot onze twaalf wereldbeschouwingsnuances. Wanneer men het op de volgende wijze ervaart, dan zal men dit beeld op de juiste manier ervaren.

Laten we bij het idealisme beginnen en dit dan als het geestelijke dierenriemtekens van de Ram kenschetsen; op dezelfde wijze noemen we het rationalisme Stier, het mathematische Tweeling, het materialisme Kreeft, het sensualisme Leeuw, het fenomenalisme Maagd, het realisme Weegschaal, het dynamisme Schorpioen, het monadisme Boogschutter, het spiritualisme Steenbok, het pneumatisme Waterman, het psychisme Vissen. De verhoudingen die bestaan tussen de afzonderlijke dierenriemtekens met betrekking tot de uiterlijke, de materiële ruimte, zijn op het gebied van de geest daadwerkelijk ook tussen de wereldbeschouwingen aanwezig. En wat voor verhoudingen de afzonderlijke door ons geschetste planeten bij hun omloop langs de dierenriemtekens aanknopen, komt overeen met de verhoudingen die door de zeven

wereldbeschouwingsstemmingen worden aangegaan, maar dan zo dat we ze als volgt kunnen gewaarworden: gnosisme als Jupiter, het logisme als Saturnus, het voluntarisme als Mars, het empirisme als Zon, de mystiek als Venus, het transcendentalisme als Mercurius en het occultisme als Maan.

Tot op de uiterlijke beelden - maar dat is niet de hoofdzaak; de hoofdzaak is in feite dat de diepste innerlijke verbanden bij beide inderdaad gelijksoortig zijn - maar zelfs tot en met de uiterlijke beelden zult u, waar zoiets te constateren is, parallellen vinden. De maan blijft occult onzichtbaar, wanneer het nieuwe maan is; hij moet eerst het licht van de zon krijgen, net zoals de

oppervlakkige waarneming een aantal opmerkelijke verschillen. Zo is de één meer naar binnen gekeerd (introvert), terwijl de ander zich nadrukkelijk op de wereld richt. Zo stelt de één zich in zijn verhouding tot de werkelijkheid vooral actief op, de ander meer passief. De reikwijdte van het zielewezen strekt zich uiteraard veel verder uit dan alleen het terrein van wereldbeschouwingen en is eigenlijk bepalend voor het gehele doen en laten van de mens. De classificatie van wereldbeschouwingsstemmingen, die Rudolf Steiner ons aanreikt moeten we dan ook zien als een verbijzondering van in het algemeen te onderscheiden zieletypen. En wel een verbijzondering naar het denkvlak toe, de dimensie van beschouwen.

In zijn *Theosophie* (GA 9) behandelt Steiner het anthroposofisch mensbeeld. De ziel neemt in de mens een middenpositie in tussen lichaam en geest. Enerzijds staat de mens via zijn zintuigen in verbinding met het domein van het lichamelijke, het materiële. Anderzijds ervaart hij via zijn denken een wereld van geestelijk gehalte. Voor een beter begrip van, fundamenteel gesproken, verschillende zielsgesteldheden past het om de structuur van de menselijke ziel zelf eerst beter te leren kennen.

De ziel en haar geleiding

De mens is als levend wezen in staat tot een innerlijk beleven. Hij reageert met gewaarwordingen en gevoelens op de indrukken die de zintuigen hem bieden. Deze sensaties spelen zich af in een wereld die eigen is aan de mens, een persoonsgebonden binnenwereld. Dit vermogen tot innerlijkheid, tot een persoonlijk bewogen-zijn in eigen dimensie maakt de mens tot een bezielde wezen.

De ziel van de mens staat niet op zichzelf maar bouwt voort op het levende lichaam. De geestelijke organisatie in de mens die zorg draagt voor de opbouw en instandhouding van het lichaam wordt in de anthroposofie het *levenslichaam* (Lebensleib), *etherlichaam* (Ätherleib) of ook wel *vormkrachten-lichaam* (Bildekräfte-Leib) genoemd. Het innerlijk beleven van de mens sluit in eerste instantie aan op indrukken, die de zintuigen hem verschaffen. Deze zijn speciaal gevormd om de ontmoeting van de mens met de werkelijkheid mogelijk te maken. De ziel is daarbij het beoogde platvorm voor deze innerlijke ontmoeting. Dat gedeelte van het etherlichaam dat zorgt voor de juiste lichamelijke constitutie om de menselijke ziel indrukken vanuit de buitenwereld te laten ontvangen, wordt het *gewaarwordingslichaam* (Empfindungsleib) genoemd. Het vormt a.h.w. de brug van buiten naar binnen.

Op grond van de door het gewaarwordingslichaam geboden indrukken komt

gesproken zeven verschillende wereldbeschouwingsstemmingen zijn te onderscheiden en dat ze macrokosmisch gesproken in correspondentie staan met de planeetsferen. Wat wordt nu eigenlijk precies met deze stemmingen bedoeld?

Zielestemming

Stemming is een begrip uit de wereld van de muziek. Een instrument, zoals bv. een viool laat zich op een bepaalde wijze "stemmen". D.w.z. dat de snaren zodanig worden gespannen, dat ze de mogelijkheid scheppen tot welgevormde, harmonische klanken. Ze worden zodanig afgesteld, afgestemd, dat de musicus daarmee in staat is om binnen te treden in de wereld van de muziek door zijn instrument op gepaste wijze tot klinken te brengen.

Ook in het innerlijk van de mens klinkt iets op wanneer hij geconfronteerd wordt met een bepaalde situatie. De "snaren" van het gemoed kunnen in beroering gebracht worden door datgene wat we meemaken. Men spreekt van gemoedsstemmingen, zoals het bedroefd zijn of het blij zijn. Deze bedroefdheid of blijdschap zijn voorbeelden van stemmingen, waarin ons innerlijk veelal tijdelijk kan verkeren. Het zijn de vaak vluchtige gesteldheden van onze ziel, de innerlijk beleefde reacties volgend op een confrontatie met de werkelijkheid. We beleven gevoelens van sympathie en antipathie al naar gelang hetgeen ons tegemoet komt als positief of negatief wordt ervaren. Zo blijkt waar we wel en niet op gesteld, op afgestemd zijn. Deze stemmingen, als min of meer tijdsgebonden innerlijke toestanden van positieve of negatieve waardering, zijn niet datgene wat bedoeld is met deze wereldbeschouwingsstemmingen. Maar ze wijzen wel op de dimensie waarin de wereldbeschouwingsstemmingen hun plaats hebben, namelijk die van de ziel.

In de ziel komt de ontmoeting van mens en wereld tot innerlijk beleven. Het vertegenwoordigt een innerlijk domein, een binnenwereld van eigen indrukken, eigen gevoelens en eigen impulsen. Een domein derhalve, waarin de mens tot innerlijk beleven komt van zijn eigenheid, zijn subjectiviteit, zijn persoonlijke waarden en intenties. Deze wereld van de ziel vertegenwoordigt een op zichzelf staande dimensie, waarbinnen de verhouding van het eigene ten opzichte van de werkelijkheid op heel bepaalde wijze gestalte krijgt. De aard van deze verhouding van de innerlijke wereld tot de buitenwereld is bepalend voor de zieleconstitutie als zodanig.

Rudolf Steiner richt zich met de door hem onderscheiden wereldbeschouwingsstemmingen op typische zielestemmingen, zijnde de karakteristieke wijzen waarop een mens zich in zijn ziel in een meer duurzame, structurele zin tot de werkelijkheid kan verhouden. Daarin vertonen zich inderdaad reeds bij

occulte dingen occult (verborgen) blijven, tot het zielevermogen door meditatie, concentratie enzovoort zich verder verheft en de occulte dingen belicht. De mens die door de wereld gaat en zich alleen op de zon verlaat, die alleen opneemt wat de zon belicht, is empirist. Wie ook nog een beetje nadenkt over hetgeen de zon beschijnt en die gedachten ook nog bewaart als de zon is ondergegaan, die is geen empirist meer, omdat hij zich niet meer op de zon verlaat. "Zon" is het symbool van het empirisme. - Voor al deze dingen zou ik dat verder kunnen uiteenzetten, maar we hebben slechts vier voordrachten voor dit belangrijke thema en het zal voorlopig aan u moeten worden overgelaten om door uw denken of onderzoeken nauwkeurigere verbanden te weten te komen. Ze zijn helemaal niet moeilijk te vinden wanneer het schema eenmaal is aangegeven.

Nu komt het in de wereld al te dikwijls voor, dat de mensen weinig naar veelzijdigheid streven. Wanneer men de waarheid serieus neemt, zou men zich immers de twaalf wereldbeschouwingsnuances in de eigen ziel moeten kunnen laten leven en men zou er in zichzelf iets van beleefd moeten hebben. Wat beleef je als gnosticus? Hoe is het om logicus, om voluntarist, empirist, mysticus, om transcendentalist te zijn? En wat beleef je als occultist? Iedereen die werkelijk in de geheimen van de wereld wil doordringen via de geesteswetenschap, moet dat in wezen als proef doormaken. Ook al is wat in *De weg tot inzicht in hogere werelden* staat, niet helemaal op deze uiteenzettingen toegesneden, toch staat daarin alles in aangegeven - alleen vanuit een ander gezichtspunt - wat ons tot de afzonderlijke stemmingen kan leiden die hier als de gnostische, als de jupiterstemming enzovoort, geschetst is.

DE ZEVEN WERELDBESCHOUWINGSSTEMMINGEN

een nabeschuwing
door Jelle van der Schuit

Inleiding

In deze beschouwing wordt nader ingegaan op de aard van de zeven wereldbeschouwingsstemmingen in samenhang met de verschillende planeetsferen, zoals die door Rudolf Steiner zijn uiteengezet in de cyclus *Der menschliche und der kosmische Gedanke* (GA 151). Daarbij is gebruik gemaakt van een aantal andere voordrachten van Rudolf Steiner. Uit de secundaire literatuur zijn bovendien een aantal uitwerkingen van de planetenleer in relatie tot de typologie van het menselijk zieleleven in beschouwing genomen.

Steiner heeft zich o.a. in een vroegere en een latere voordrachtencyclus in ruimere zin over de planeten in samenhang met de mens uitgelaten. In de tweede voordracht uit de cyclus *Makrokosmos und Mikrokosmos* (GA 119) van 22 maart 1910 wordt geschetst hoe de mens in het ritme van dag en nacht in zijn zieleleven invloeden ondergaat van wezens, die hun woonplaats op diverse planeten bezitten. In de eerste voordracht uit de cyclus *Die geistigen Individualitäten unseres Planetensystems, Schicksalbestimmende und menschenbefreiende Planeten* (GA 228) van 27 juli 1923 wordt een karakteristiek gegeven van het wezen van de verschillende planeten.

Max Stibbe, die tijdens zijn werkend bestaan actief is geweest als pedagoog en vrije schoolleraar, heeft onder de titel *Mensentypen* een zeer behartenswaardige verhandeling gepubliceerd over de verschillende karakteristieke zielegesteldheden, geïnspireerd door het werk van Steiner. Bernard Lievegoed, die zich onder meer verdienstelijk heeft gemaakt als arts, pedagoog en bedrijfspsycholoog, heeft zich intensief met de werking van de planeten in samenhang met het menselijk zieleleven beziggehouden. Een op planeten gebaseerde psychologische typologie is o.a. te vinden in zijn boek *Mens op de drempel*.

De opzet van deze nabeschuwing is als volgt: na een korte behandeling van het begrip wereldbeschouwing wordt nagegaan wat onder een wereldbeschouwingsstemming moet worden verstaan. Er zal blijken dat wat hier stemming heet, opgevat kan worden als de typische wijze waarop de mens zich innerlijk tot de werkelijkheid verhoudt, hetgeen ook een typische beschouwingswijze met zich meebrengt. De aard en structuur van het zieleleven wordt vervolgens

toegelicht in anthroposofische zin. Nadat zo de innerlijke menselijke, "microkosmische" kant wat meer diepte heeft gekregen, volgt een verduidelijking van wat Steiner "macrokosmisch" gesproken onder een planeet verstaat. Daarna komen de verschillende wereldbeschouwingsstemmingen achtereenvolgens aan bod, waarbij telkens aandacht zal worden geschonken aan de corresponderende planeet als geestelijke entiteit, zijn werking op het zieleleven in de slaap- en waakcyclus en het bijbehorende zieletype in een meer algemene zin.

Wereldbeschouwing

Een wereldbeschouwing kan worden gezien als een min of meer samenhangend geheel van gedachten, dat een bepaalde visie op de wereld vertegenwoordigt. Zij is het resultaat van bezinning op de werkelijkheid, zoals die iemand voor ogen staat en innerlijk wordt beleefd. Ieder mens die momenten kent van innerlijke beschouwing, waarop hij zijn gedachten bepaalt ten aanzien van de door hem ervaren werkelijkheid, bouwt zo aan een specifieke wereldbeschouwing.

De veelheid aan mogelijke en gerechtvaardigde wereldbeschouwingen vindt zijn verklaring in de veelheid aan fundamenteel verschillende zijden van de werkelijkheid als geheel. De werkelijkheid is niet een enkelvoudig gegeven, dat zich adequaat slechts vanuit één wijze van beschouwen laat beschrijven, maar vertegenwoordigt een aantal verschillende aspecten, die elk hun specifieke benadering vereisen. Doorgaans is een mens vanuit zijn individualiteit primair gericht op slechts één zo'n aspect. Rudolf Steiner maakt duidelijk dat er in het universum fundamenteel gesproken twaalf verschillende kanten van de werkelijkheid zijn te onderscheiden gegeven een twaalfal verschillende kosmische werkingen. Macrokosmisch brengt hij deze verschillende vormen van kosmische invloed in verband met de beelden van de dierenriem. Het wezen van de mens, zijn individualiteit, brengt dus de mogelijkheid met zich mee tot een bijzondere vorm van wereldbeschouwing, een wereldbeschouwingsnuance, en wel vanuit een voorgegeven overheersende oriëntatie op de wereld. Dit individuele geestelijke wezen bepaalt de wijze waarop de mens in eerste instantie op deze wereld is gericht, en met welke kosmische invloed hij zich innerlijk het meest verwant voelt.

Zo kan men onder meer materialist zijn of spiritualist, realist of idealist. Echter afgezien van de bijzondere interesse die een mens aan de dag legt voor een bepaald facet van de werkelijkheid klinkt in een wereldbeschouwing ook door hoe deze interesse in een mens wordt beleefd. Rudolf Steiner spreekt in dit verband van verschillende "stemmingen". Hij bericht dat er fundamenteel